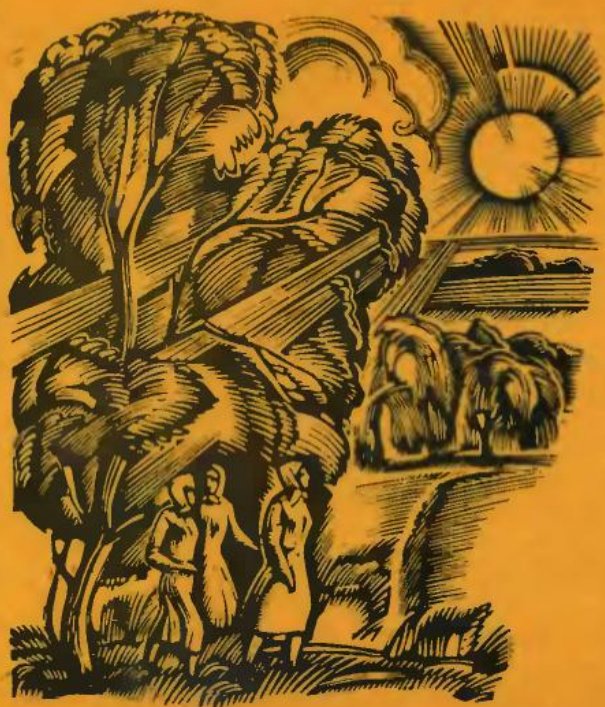

Щедрість

НАТАЛЯ
КАЩУК

Манастир
Ивановский
павел Григорович и
визитация с повенной
Савченко М. К.

Оккуп

Марія Харитонівна Савченко — двічі Герой Соціалістичної Праці, член Центрального Комітету Комуністичної партії України, депутат Верховної Ради Української РСР, завідувача молочною фермою колгоспу імені Леніна Лебединського району Сумської області.

Щедрість

НАТАЛЯ
КАЩУК

НАРИС

*Видавництво художньої літератури «Дніпро»
Київ — 1971*

Марія Харитонівна Савченко — знатна людина Радянської України. Ветеран колгоспного руху, двічі Герой Соціалістичної Праці, вона і нині трудиться в рідній артілі імені Леніна, в селі Токарях-Бережках на Сумщині, завідує тут молочною фермою.

Про життя і працю селянки, що стала керівником колгоспного виробництва, громадським і державним діячем, оповідається в цій книжці.

Книжкова фабрика «Жовтень»

333.76

К31

7—3—3

85—72М

— Моє життя — велика і нелегка шва, — сказала при першій нашій зустрічі Героїня. — Усе його не спишеш, не розкажеш...

Та їй розказувать Марія Харитонівна не любить. Про що не запиташ — два-три скупі слова у відповідь, та їй по всьому. Не розмотується нитка розмови, уривається.

Може, я їй набридла жінці, ходячи за нею назирці, дослухаючись до її розмов з людьми, списуючи собі в нотатник давні листи і коментарі до фотографій.

Може, токарівці їй дивувалися, нащо розпитую про давні літа, про тих людей, котрих уже й на світі нема, чого никаю всіма закутками села.

А з їхніх же слів, спогадів, наче зі смальтових квадратиків мозаїки, складався портрет їхньої землячки, а за ним малювався і збірний образ цих людей-працелюбів, «в міру філософів і без міри трудівників», бо колективна пам'ять, колективне сприймання бережуть найсуттєвіше, морально високе з життя людини і, як одвійки, відрешетовують другорядне, дрібне, минуле.

Ходила я дивитися і на Марію Савченко, відлиту в бронзі, до того погруддя, що між квітів у сквері біля колгоспного будинку відпочинку.

І уклонилася могилам Ганни Гнатівни та Харитона Миколайовича Савченків.

В густих вечорових сутінках, коли золотавий пил уже осідав на дорогах, а від Захаревщини тягнуло луговою прохолодою, зустрілася з Параскою Василів-

ною Клименко — старшою жінкою, з котрою Харитонівна пройшла найстражденишу в житті тритисячкілометрову дорогу, рятуючи племінше лебединське стадо; жінкою, коло якої і вона стала справжньою дояркою. Ота наша розмова допізна затягнулася, і, як вертала я додому, на село спливав уже геть сонний клекіт лелек,— їхніх гнізд багато на старих ясенах, осокорах в селі і на березі Псла,— і земля дихала теплом і супокєм.

Земля, яка своєю ніжністю і її, Марію, колисала.

В Лебедині в художньому музеї я довго милувалася скульптурним портретом Марії Харитонівни, що його з білого мармуру вирізьбив Макар Кіндратович Вронський.

Та ні бронза, ні мармур не передають усієї привабливості жінки, справжня сутність якої розкривається в якусь невловиму мить, долю секунди, коли від неяскової усмішки лагіднішає, розквітає все обличчя, і тоді ясно сяють дрібні бронзово-золотаві завитки на скронях і, мов озерця під сонцем, зблискують очі.

Не віриться, що Марії Харитонівні уже п'ятдесят вісім. А в неї — ні сивини, ні зморщок. А рум'янець такий, що інша дівчина позаздрить.

— Робота не дає мені старітися,— каже жінка.— Я її люблю, а вона — мене. Отак у парі й на світі тримаємося.

РАНОК

У фіалково-димчастій зівниці коня віддзеркалився і біленький будинок — як ніготь завбільшки, і кипарис біля воріт — мов зелений віхтик, і вогники гвоздик — зовсім як макові зерепця.

Рипнула хвіртка. Кінь тихенько заіржав, затупцював нетерпляче.

— Заждався, Ортику. Зараз поїдемо,— Харитонівна відв'язує від штахетника віжки, звично вмощується на бричці.

На відволожілому з ночі піску пролягають дві світлі колії. Кінь біжить легко, лиш пісок з-під копит шурхотить по обіддях коліс.

Поминули згористий спуск, павільйон автобусної зупинки на Гинці і повернули у вулицю на долішньому куті села.

Це ж уже скільки днів після дощу минуло, а воно, бач, і досі грязюка. Васько ото діло каже,— та й не Васько ж уже, а Василь Якович, ветфельдшер — коли й повиростали?! — поклопочися, каже, Харитонівно, про дорогу для села. Вгорі промостили, то й гарно вже. А тут і машини, і люди мучаться. І тих сім кілометрів лугом, буває, й за дві години не проїдеш: з одної баюри вибуксуєш — в іншу вскочиш.

Луг дихнув на неї такими густими пахощами свіжого сіна, що аж усміхнулася сама до себе. От же ж здається, що за весь довгий вік можна призвичаїтись до краси і вже не помічати її. А вона, Харитонівна, скільки й житиме, то щоразу, наче вперше, голубитиме зором кожну кучеряву вербу, аж сизу від ранішньої роси, кожну китицю конюшини, кожну волоть вівса, і першому прискові сонця, яке стрічає тут, на лузі, уже скільки літечок, підставлятиме обличчя, мов і в далекі дитячі роки.

Який би не був тяжкий учорапний день, яким би коротким не був сон,— іншого разу і очі ледь розплющуєш, так ще відпочити хочеться, — а в цю світанну годину на луговій дорозі мов живою водою тебе хто уміє, мов другу душу в твоє тіло ввіллє, мов щойно на світ народишся.

Ортик наче відчуває той настрій, притищує ходу.

— Драстуйте, Харитонівно! — завідуючи фермою обганяють дівчата-доярки.

Коли поминають місточок — він круто розвернутий мало не впоперек дороги, — сонце ряхтить-заплутується в спицях велосипедних коліс, аж очам стає боляче від того мерехтіння.

Ясне синє плаття Галі Клименкової — як велика волошка віддала. А то, видать, Пашина кофта, мов мак червоний, горить. А який світлий колос он у тої пшениці за річкою! Чи воно й справді на вранішньому сонці все красивіше, чи очі на початку дня краще бачать?

Знає на цій дорозі кожну п'ядь, кожну порошинку. Сходила її тисячі разів. І не думала ніколи, що ці чотири-п'ять кілометрів утомні для неї. Вранці принаймні ніколи не думала. Аж приїхав отой київський письменник, Михайло Іванович, та з нею попоходив на ферму, а тоді — до голови. Непорядок, каже. Раз пройти — воно наче й добре, а як на Захаревщину та назад тричі на день, та ціле літо, та попорати корів на фермі, та бігом додому — варити, прибрати, давати лад усьому хатньому господарству — то в жінок ні ніг, ні рук не стане. Та говорив голові, що вона, Харитонівна, на весь Союз жінка, що її берегти і шанувати треба. От відтоді й велено, щоб Ортика брала, на літню ферму їздити.

Дівчата, вони молодші, то приловчилися на велосипедах. А в її літа, та ще після операції, на бричці спокійніше.

За містком до шляху підступили осокори, віття низько над дорогою нависло. Як машиною хто їде, низенько в кузові присідає.

Навіть блаженський повів вітру доносить сюди звичний дух ферми — в ньому і пахощі парного молока, і солодкавість свіжої паші, яку завдають у ясла, і подомашньому близьке тепло великого стада. Мов назираючи за ладом на довколишній землі, у гнізді поважно завмер старий лелека. Голови лелечат ледь видніють. Цього літа їх четверо. А минулого, як було

трьох, то десь у цій порі батьки третього викинули з гнізда. Уже чимале було, в колодочки вбивалося. Пожбурили так, що воно й не кавкнуло, як впало. Що вже дівчата страмляли тих айстерів,— вони собі бай- дуже. А потім закалатали — наче відсварювались: що ви, мовляв, люди розумісте. Нам, лелекам, не можна, щоб не до пари птиця лишалася. Ви собі і поодиноці жити можете,— хто зна, що то за чудернацькі звичаї у людей. А птахові без пари не можна.

Аж плакали дівчата, закопуючи те загибле лелека.

І як лелеки знають, скільки у них дітей, міркує собі Харитонівна. Як вони вміють визначити, скільки то — два, чотири? Як узнають, скількох зайвих треба викинути з гнізда? Ніхто ж їх не вчив рахувати. І простим інстинктом тут це все пояснить. Хай собі там наука як хоче, а тварини так думають. Якийсь розум у них є. Людина ще не навчилася читати в погляді тварини і радість, і біль, і сум. А вони ж бувають ну чисто людські, ті виразисті очі. Треба тільки дуже любити живе створіння, тоді воно довіриться тобі. Без ласки, без любові хіба виплекала б вона отих красуль рекордисток? В хороші люблячі руки перейшла тепер її ланка корів. Справді золоті руки.

Ніна Грушка так само, як і сама вона, Харитонівна, жаліє і любить корівок. Ходить коло них, глядить, як малих дітей. Але дитина хоч сказати про себе уміє, а їхні підопічні — безсловесні. Чи болять їм що, чи бракує чогось — самій доярці розуміти треба.

Чужа людина, сторонська, може і не повірити, що в корів, телят навіть пастрій різний буває: одні веселі, інші собі байдужі, ще інші — то й сумні. З отих сумних ока не спускай — вони найскорше такі від хвороби.

Дівчата, котрі приходять на ферму, спочатку не ймуть віри, хоч і не виказують того вголос: мовляв,

чого це Харитонівна упадає коло звіздолобого чи сивенького теляти? Ну, невеселій то й невеселій. В його шкуру не влізеш. А тоді й самі примічати стали: коли тварина сита, почищена, здорова, вона й справді веселіше на світ дивиться.

Якось Харитонівна цілий день не була в літньому таборі. Їздила в Суми у депутатських справах. Вернулася надвечір і як була, у вихідному платті, туфлях — на літню ферму, на Захаревщину. І найперше — до тих корів, що розтелилися вночі, до телят. Саме забігла чорнява, милолиця Тамара, заходилася випоювати малих молоком.

— А Галя де? — запитала Харитонівна про телятницю.

— Хвора.

— А як Галя хвора, то тут уже й не доглянуто як слід. І он той бичок щось сумний лежить.

— Чого — сумний? Як усі, — відмагалася Тамара.

— Е, ні, — підступила ближче завідуюча. — Видно, підстилку не міняли. Дивись, в якому мокрому лежить.

— Ану, хлопці, — обернулася до ветфельдшера та бригадира, що саме нагодилися, — давайте приберемо.

Підняла мале теля, віхтями сіна обтерла його. Коли чоловіки вилами вигребли мокру підстилку, сапачкою начисто вишкребла дошки, тоді набрала із залізної діжки в кутку повну пригорщу порошку, яким дезинфікують в корівниках, посипала підлогу в станку і лиш потому рівненько розстелила сухе сіно.

— Тепер іди, маленький. Ну не бійся, не бійся, — приминала долонею настовбурчені стебла, котрі лоскотали і лякали теля. І воно заспокоїлося, піймало мокрими губами палець Харитонівни і смачно зацмокало, мов і справді до матері припало. Взяла у Тамари алюмінієву банку з соскою і стала поїти мале. Воно підбуцувало під руку, сопіло вдоволено. Напившись, хвилину постояло в задумі, а тоді якось чудер-

нацько підскочило на всіх чотирьох, вихнувши задком. Та ніжки його ще не тримали, і воно беркицьнуло на сіно, вочевидь дивуючись, чому то світ хитається.

— Тепер бачиш? — кивнула Тамарі.

— Бачу, — відповіла трохи знічено.

— Глядіть, а то ж не діло — занедбати їх. Що Галі скажете, як вернеться після хвороби. Що гуртове — чортове? Що у кожної і свого діла вище голови? А хіба не жаль опих малих?

— Жаль, — щиро каже Тамара, пестячи найменшеньке, з білою зіркою на лобі, що знайшлося тільки на світанку.

— Це Зорчине? — не стільки запитує, скільки стверджує.

— Еге ж. А як ви знаєте? — дивується Тамара.

— Просто. Гляну на смугу вздовж хребта, на вуха, хвіст — і вже знаю, хто батько, хто мама. Мені й племінних книг не треба. Усі ж через мої руки пройшли. Триста телят до війни виростила. У війну все стадо на моїх та Парасчиних руках було. І по війні — усе життя тут, коло них...

Харитонівна зупинилася на приступці порога, поглядаючи на сонце:

— Знов за стіну заходить. На дощ.

Раз у раз повз неї шугала ластівка, мало не черкаючи крилом по щоці. Зовсім не боляться людей малі цебетухи. І гнізд найбільше наліпили тут, над загорожами для найменших телят. Немов відчувають, що й люди найдобріші, найлагідніші побіля цих ще смішних і безпомічних створінь, які нетвердо, захитуючись, спинаються на тонісінькі ніжки і наївно тягнуться мокрими ницями до рук, які їх пестять. Так було того вечора...

А зараз ранок. Знадвору — все лункіше дзенькання цинкових відер, перегукування, сміх. Жінки й дів-

чата набирають теплу воду з крана, миють корів, наладнуюють доїльні апарати.

Харитонівна дослухається до знайомих звуків і голосів:

— Лента, Лента, іди сюди, моя маленька, моя хороша...

— Волжанко, знов у чужі ясла залізла! От же ж битиму,— Галя Клименко насварює свою улюбленицю для годиться, насправді ж ніколи руки на неї не підніме, і корова те знає, і, немов насміхаючись, скубне паші ще з кількох ясел, ідучи до свого місця. Така вже натура.

— Замовч, безсовісна,— це вже Ніна умовляє стару корову, колишню рекордистку, якій тепер дали волю пастися у ближньому лузі, зразу за телятником.— Стара уже. Ратиці роз'їжджаються, хребет, мов коромисло, дійки он по землі волочаться.

У звичні звуки дня вплітається мірне поцокування вакуум-апаратів. Починається доїння. За годину-півтори його скінчать, о сьомій з'явиться Коля Клименко з молоковозом, перекачають молоко з ванни в цистерну, а ще по кілька бідонів з обох боків машини поставлять. Для піонерського табору, для колгоспного ларка, для дитячого садка.

Не думають про те ні токарівські жінки, ні Харитонівна, що пінне молоко, їхньою працею надбане, на соках щедрих лугов настояне, тисячам людей додасть свля і здоров'я.

...Я пригадую свій перший повосний день народження. Мама подарувала мені тоді буханець хліба і глечечок молока, які купила на базарі за неймовірні гроші, витративши на цей дарунок мало не весь місячний бюджет родини. Ми з братом і сестрою поглядали на той хліб і молоко, мов на казкове диво, не сміючи вірити, що вони — справжні, що кожному зараз дістанеться скибка хліба і чашка молока. І коли мама

дивилася, як обережно ми їли, якими дрібними ковточками відпивали з чашок, по її обличчю котилися сльози і застигали в глибоких зморшках біля уст.

Памарне оповідати нинішнім дітям про таке: вони не зможуть того збагнути, бо не знають, не відчували, що таке голод, що таке — нема хліба. І нехай ніколи не визнають, не відчують. Нехай для них — мого сина, онучок Харитонівни, молоко завжди буде солодке, без гіркоти сліз. Нехай з ним тільки добрі пахощі й спомини приходять в дім — і нагадують луки і Псьол, над яким парним молоком клубочиться туман, і посріблені росю верби, і розчервоніле зі сну вранішнє сонце.

Для малої Тетяни, яка зростає в Токарях, як і колись старшенька Лариса, сонце, і бабуня, і тепле молоко — єдине. Вони вранці разом з'являються в домі, дівчинка ще крізь сон чує їхні пахощі і ласку. Мабуть, бабуся найперше будить сонце, а тоді приводить його до вікна, примовляючи: «Вставай, Танюшо, вже й сонечко встало...»

Не пригадаю, у кого саме з поетів зустріла я гарне порівняння: жінка і сонце встають однаково прекрасно. Вони прокидаються найперші, коли ще все спить. І дають життя усьому, осяваючи дім і землю.

До Харитонівни, великої трудівниці, люблячої дружини, матері, бабусі це порівняння прикладається найточніше. Власне, той образ жінки, ясної і лагідної, мов сонце, і сонця, осяйного, мов ця жінка, зливаються в моєму сприйнятті воедино, коли я згадую токарівські світанки і вранішні турботи Харитонівни.

ЧОТИРНАДЦЯТЕ ВЕРЕСНЯ

Вийшла з дому ще затемна. Місяць плавав у густій синяві, зернисті зорі ще засівали небо, мов яра, червоняста пшениця. Розвиднілося Марії вже в дорозі.

До неї першої озвалася зозуля — протяжно, лунко, немов аж чула, як в горлечку птаха те кування перекочується. А тоді горличка затуркотіла. Ще й запізнілий соловей невпевнено озвався.

Вже третю корову видноувала, цинь-дзвінь — цівкало по стінках відра, білим шумовинням закипало-цінилося, і під той звичний дзенькіт, в лад завченим рухам думалося своє: про те, що мати старі, нездужають, що Миколка так і виростає без батьківської ласки — не вийшло у них життя з Кіндратом; що трудно в хаті без господаря, коли все на бабські руки полишене. Спасибі, що Іван Тимофійович коли-не-коли допоможе...

На одну згадку про нього щемливо стиснулося серце, а тоді теплою хвилею огорнуло молодицю, аж зачервонілася та озирнулася, чи не підгледів хто, не підслухав найпотаємнішого.

І враз насторожилася — глухий перестук кошит долетів з дороги, хтось учвал гнав коня. Почули й інші жінки, озиралися на імлаву вранішню дорогу.

Недорослий вершник, ледь перевівши подих, кинув у гурт білих хустинок тяжке, мов чорний камінь, слово:

— Війна!

Заголосила Марфа Чередпиченко; Галя Романова, наймолодша між них, зблідла так, що личко враз стало прозорим і на ньому залипилися одні виповнені відчаєм очі.

Коли гурт доярок надійшов з луку, перед конторою колгоспу уже зібралися всі — і робітники, і старі, і малі. Чоловіки, мов ті журавлі, що лаштуються у вирій, громадилися осторонь, курили, перекидалися скупим словом. Серед них Марія враз набачила й Івана Тимофійовича. І хоч не дивилася в той бік, хоч стояла поряд з мамою, гладячи Миколку по голові, а краєм ока, чи, може, серцем, більше зорила за Іваном — куди

одійшов, де зупинився, як загасив недопалок, втоптавши його в пісок.

Аж здригнулася, коли голова колгоспу торкнув її за руку і тихенько попросив:

— Скажеш слово, Маріє?

— Я? Ой ні. Не зумію.

— А ти не вміючи, так як серце тобі говорить.

Мов крізь вату чи туман приглушено долинали до неї і слова з гучномовця, і голоси односельців. Усе здавалося: це поганий сон, треба тільки розплющити очі, струснути плечима — і все мине, мов мара. І знов буде сонячний ранок, зозуля в лузі, тепле дихання дитини на світанку.

Завороженість і оціпеніння помалу відпускали її, і неблагання, і таке велике, як світ, підступало все-народне горе — війна. Його ні обійти, ні об'їхати. Через нього мусили перейти вони всі.

— Люди! — Голос Марії звучав глухо від хвилювання. — Ми нікому в світі не чинили нічого лихого. Гірші за вовків, фашисти напали на нас. Уже горить наша земля, ллється кров. Та не будуть же панувати нелюди на Україні, не буде їм ані просвітку, ані добра тут. Не для них наші достатки, наші хліба! — Чоловіки сумно похилили голову, бо ж пшениці цей рік вколосялись, як ніколи, хто ж ті хліба жатиме? Як жінки управляться самі? — Не для рабства наші діти, і ми рабами не будемо ніколи. Лиха і чорна ця година. Але настане ще свято, фашиста буде розбито. — Обвела поглядом жінок, читаючи в їхніх очах той біль, що рвав і їй серце. — Війна забирає у нас сьогодні наших господарів, мужів, братів, синів. Не тривожтеся за нас, дорогі наші. Ці руки, — простягла поперед себе великі червоні долоні, — і чоловічу роботу перероблять. Аби тільки ви вертали скоріше з перемогою. А перемога буде, буде за нами!

Як вертали додому, то чи не вперше Іван прилюдно

підійшов до Марії. Щораз крок ставав коротшим, а тоді й зовсім зупинилися, одійшли з перехрестя вулиці у тінь. Мовчали.

— Маріє...

— Що, Іване? — болісно так дивилася на нього, що не посмів мовити те, що був наважився.

— Ні, нічого, — і вже буденніше, так, як тисячі чоловіків ховали за буденними клопотами і наказами роз'ятреної печаль. — Ти ж тепер дивись там, на фермі. І моїх корів приглянь.

— Пригляну, Іване.

— Усе, як я учив, добре?

— Добре... Ти напиши мені, Іване, як там тобі буде. Я чекатиму.

З вдячністю поглянув на неї, що так просто у неї вимовилось те, для чого не знаходив слів, що зв'язала вузличком ту золоту нитку, без якої йому ой як тяжко і сумно було б поринати у чорний вир війни.

Осиротіло без чоловіків село. Облягало його ночами чорне безсоння і тривога. Лінія фронту, мов край червоної кривавої рани, відступала все ближче.

Тихі і сумирні, мов намоклі в дощ галченята, юрмилися в час шкільних перерв діти; і вони дослухалися до глухого бухання на заході. Бабине літо пливло над соснами, зависало на дротах.

Ще не розпорядження, ще не наказ, а так чутка, що мов сама з себе вродилася, забродила селом: мабуть, треба буде гнати корів на схід. На два-три тижні чи на який місяць. Воно, звичайно, фронт сюди, до Токарів, не дійде. Та все-таки певніше, коли худоба буде далі од напасті — племінне ж стадо, чистопородне, лебединське. На Виставці в Москві прославлене. Ціна йому — справді золота. Заповідав же і Гайдаш, і Кириченко — хрещені батьки нової породи — берегти лебединок, як зіницю ока.

А тринадцятого вересня з району подзвонили: забирати худобу і йти на схід. Завтра ж.

Хто піде? У тієї дитя хворе, у тієї — старі тато чи мама, та сама нездужас, а хто й просто невідомості, непевності тих мандрів боїться — відмагається усіляко. Зрештою, п'ятеро жінок згодились і старий пастух з ними — Кость Свиридович Звягольський.

Чотирнадцятого зранку перед дорогою здоїли корів, тоді на вози покладали усяке начиння, клупочки з одежиною, харчем і рушниками.

За Гинку випроводжало їх усе село. Від'їздили тихо — старі матері утирали беззвучні сльози. А як з луку валка і череда зійшла на піщаний пагорб, мов по команді, озирнулися і зупинилися усі дорожжани.

Марія прикипіла поглядом до матеріної сухенької постаті, поруч якої тоненький, мов лозина, тулився Миколка. Сестра Параска махала їй рукою прощально.

— Божечку ж мій, що я наробила? — зайшлася раптом плачем Клименчиха. — Діти мої! — у розпачі простягла руки до даленіючих геп-ген Ніни і Миколи. — На кого я вас покидаю? І маму стару з вами! Звірина своїх дітей не кидає в біді, а я кидаю. Простіть же мені, діти! — плечі жінки тремтіли дрібно й спазмами перехоплювало голос.

Марія, що сама дрижала, мов туго напружена струна, озвалася стиха:

— Не на вік же йдемо, Василівно. Ну, перебудемо який місяць та й вернемо. Я ж теж сина лишила. Матері доглянуть. А худобу ж на чужі руки кинути жаль. Що з неї стане?

— Ой жаль, Маріє, жаль. Та чи побачимо ми діток своїх? Що то з ними буде? Чує серце, не в добру путь вибрались.

Як могла, кріпилася супроти тієї безжальної правди, котра забриніла в голосінні старшої літами жінки. Заспішило-зашарпалося болісно серце: а що, як

і справді не на місяць ідуть? А що, як наші залишать і їхнє село, і Лебедин? Що тоді подіє стара мати з малим дитям? Морозом сипнуло поза шкірою: вже чули страхітливі подробиці про розправи фашистів над активістами, над сім'ями тих, хто був на видноті. А вона ж і в колгосп записувалася з першими, і на Виєтавіці у Москві була. А ще як дізнаються, що стадо з села погнала,— далі боялась додумувати. Далі заповонило одне прагнення: вернутися, забрати всіх, а тоді вже нехай буде що буде. Хоч вкупі триматимуться...

Тоді інший голос: ні, не може цього бути, щоб фронт аж до Лебедин дійшов. Ще трохи — і поженуть фашиста назад. А вона не знати з якого дива волочитиме мале дитя світами. Пасупроти зими. Якби й справді було так погано, хіба їм веліли б просто одійти: повантажили б у поїзди та вивезли далі. Ні-ні, це просто засторога,— потішала себе.

Доки йшли сумськими землями, немов спокійніше було: усе-таки свої поруч. Та потім підхопив їх такий нещадний вал, що й роздумувати було ніколи. Уночі вишасали худобу по виярках та отавах, а вдень — на схід, на схід, на схід. Аж під Лісками на воронезькій землі трохи зупинилися. Котрогось ранку не стало між них однієї доярки. Не мовлячи й слова, тихо покинула валку — подалася назад у Токарі. Мовчазний був тоді сніданок: кожен жував свою пайку хліба, думаючи гірку думу, що не на тижні, видать, полишили вони рідний дім. І ніхто не посмів і слова осуду про ту жінку сказати: вона вернула до дітей.

Потім не стало ще однієї доярки. А котрогось ранку дід Звягольський розділив хліб уже тільки на три пайки: Парасці Клименко, Марії і собі.

Корови охляли за дорогою. Благально дивилися на жінок, не розуміючи, нащо ця мука, чому і куди їх так довго женуть. А тоді і сизий жаль згасав, і очі ставали тьмяні, байдужі. Як і в їхніх погоничів.

А тоді в дорозі їх Григорій Панасович Кириченко наздогнав. Зоотехнік. Відрядили його: мовляв, воювати і без нього є кому, а от нову породу худоби, щойно перед війною виведену, щоб не згубити в колотнечі війни. Немов ожили духом дівчата. І до нальотів байдужіші стали. Ідуть, було, між пшениць, степовою дорогою — це вже коли Дон поминали, на Саратовщину добиваючись. Здалеку чути — летить гад. А ховатися ніде: степ, мов стіл, рівний, тільки хліба і хліба. Мабуть, сірі корови здавалися стерв'ятникові натовпом солдатів у сірих шинелях, бо з кулемета все по худобі, все по худобі строчив...

А тут і холода підступили. Доці. Приморозки. Корови на грудді ратиці розранюють. І в погоничів уже взувачка розпозається, одежина сяк-так гріє, бо ж не думали про довгу путь, зимової з собою не брали.

Григорій Панасович звивався, як вуж в ополонці, щоб добути харчу для людей і тварин, на ночівлю упрощуватись. Циганкуватий, дотепний на слово, він легше і скоріше з жінками спільну мову знаходив. Як де в якій конторі дівчина чи молодиця урядує, так, знай, буде хліб для Параски, Марії і діда Костя. Ще й до хліба іноді. І коровам сінца роздобуде. Молоко віддавали для поранених, для дітей в тих селищах, де зупинялись. Інколи сердобольні степовички приходили на поміч, щоб здоювати корів. Їх же більше, як сто,— на дві пари рук. Щоб зовсім не перевести нанівець худобу, Марія з Параскою одних доїли вранці, інших — вдень, ще інших — увечері.

Так з гіркою бідою прикочували до Саратова, а далі — до Вольська, там прийняло їх господарство агрономічного технікуму.

Ще в Саратові видали жінкам великі солдатські черевики. Добре, що великі, підмотували онучі, устілки з соломи прокладали — то й тепло було. Дарма, що дуже стукотіли ті ковані черевики.

— Ви як ідете з Марією,— казав дояркам Кириченко,— то я здалеку чую, наче всі двісті курсантів марширують.

Ховав за жартом пекучий жаль за долю своїх землячок, знав, що і одна і друга душею звелися через вічну тривогу за свої сім'ї. Лебединщина була уже під фашистом.

Як міг, старався розраяти жінок. Одного літнього дня заходився сам готувати для них холодний борщ: сироватки, півроку, мали досить, то Григорій Панасович накришив у баняк з сироваткою зеленої кропиви, якогось там огірка, картоплин кілька, зваривши їх перед тим «у мундирах» та облупивши з шкурлаток. А тоді закликав жінок і діда Костя обідати.

Спочатку гомоніли і навіть підсмішкувались з куховарського вміння Кириченка, а тоді, сьорбаючи той нехитрий харч, що нагадав домівку, присмутніли, помовкли.

Параска так задумалася, що й рука залякла. На очі набігла сльоза. Поклала вона ложку і тихо вийшла; прихилила щільненько двері халабуди, в котрій літували з Марією коло стада.

Марія в собі усе таїла — може, того, що молодша. Може, того, що міцніша. Може, того, що не підкосила її така чорна вість, як Параску. Чоловікові її, Івану Клименку, вже ніколи не судилося вернути з війни.

Дітьми марила і спила жінка. Якось випала вільна хвилинка, прилягла відпочити, втупивши бездумний погляд у стелю. І раптом на білому тлі, мов на екрані, Пина, дочка, привиділася. Іде назустріч, біжить і добігти до матері не може, рученята простягає. Мов у тумані, встала їй назустріч Параска. Видиво зникло. Вийшла жінка на луг та так плаче, так плаче, що й світу не бачить за сльозами. Григорій Панасович підійшов:

— Чого ти, Параско? Аж з лица спала.

А тут дорогою понад лугом діти йдуть. По двоє, за

руки побравшись. Скільки їх, евакуйованих, отак перейшло за ці літа. Мов підранена птаха, кинулась і до цієї черідки Параска; а може, і її Ніна та Микола тут? Ні, нема. Перейшли, видивляючись на неї недітячими, втомленими поглядами, від котрих хололо в грудях.

Таки чуло материне серце біду, яка не раз зависала над малими.

Ніна гралася з кошеням у хаті, Микола сидів при вікні з книжкою, коли щось глухо струсонуло і землею, і хатою.

Хлопець вискочив умить, Ніна шугнула під ліжко, коли гахнуло поруч — наче зовсім під ногами, і хатне вікно вирвало разом з рамою.

Бомба розірвалася в яру, над яким стояла хата, за вісім метрів, як потім поміряли цікаві до всього Миколині однолітки.

Діти чудом залишилися живі.

Ледь затихала перестрілка, як хлопчак чкурала з хат і погребів на луки і дороги шукати патрони, а може, й гранати.

Видать, хтось із землячків запопадливо доніс потім новоявленій владі про ті пошуки, бо поліцай присікався до Миколи, вимагаючи повернути зброю, бив хлопця прикладом у груди, аж в того кров носом пішла. А потім вкинув у мурований підвал.

Стара мати наледве виблагала, щоб одпустили його. Скоро по тому прийшли до їхньої хати і забрали чисто все — і корову, і хліб, і одежину, яка краща була.

— Твоя дочка обікрала нашу владу, породистих корів погнала з села. То і вам не буде поблажок: здихай, стара, з малими виродками більшовицькими.— І на Миколу насварилися: мовляв, ще попадешся на гарячому.

Єдине зуміла переховати Парасчина мати: м'ясо, залите жиром, сало, ковбасу. То потай, уночі, зарізала

поросся. Бо знала, що корову не сховає, викажуть оті люди, котрі, мов поганки, поп'ялися вгору на всенародній біді. Ось ту дещицю і переховала, закопала під піччю, що їй поліцаї не знайшли. А тоді вимінювала на борошно. І не тільки для сім'ї хліб пекла. А й для зятьового брата, який в партизанському загоні об'явився, у Карпова, в Лебединських-таки лісах.

Обібрали начисто і Савченків. Ганна Гнатівна навіть і не благала поліцаїв. А коли сестра Марії Параска заплакала, бо їй отой рудий поганець цвикнув, що в Германію одправить, стала її утшати, мов маленьку, навіть не глянувши, чи забралися вже з двору.

— Не плач, доню, нехай вони у свій слід плачуть. Недовго напануються. Бачили ми всяких на своїй землі. Приходили і відходили. Виганяли їх. А люди залишалися. І ця війна замириться, і Марія вернеться. Он чутка йде, що притискають уже фрїца на Волзі.

А на Волзі й справді вже гриміло. І в сніжно-вогненній круговерті, як мала іскра, обертався й Іван Тимофійович Хобот. При світлі каганця однополчани роздивлялися увечері незвичайну для довоєнних днів нагороду — орден Леніна. Раз у раз напосідалися, за що Іванові його дали.

— За молоко, — відповідав неохоче, бо городяни чогось завжди сміялися з того. І тільки ті, котрі з села, схвально кивали, бо знали, як і їхнім жінкам та сестрам руки пухли від доярської праці.

— Скільки ж? — кидали коротко.

Й Іванові було зрозуміло, про що питають.

— Сім з лишком.

Якби дехто не пам'ятав, що газети про це писали, якби не орден, що тьмяно поблискував на солдатській гімнастерці, — мабуть би, вважали Івана хвальком.

А так протягували багатозначне:

— Да-а-а...— І розмова сама собою повертала на довосниє життя, на те, що і як сіяли, косили, ростили, плекали...

Сніги і спіги, зима і війна залягали між Іваном і Марією. Не мав од неї жодної вістки з початку війни.

І не знав солдат, коли упав у шалі сталінградсько-го наступу, коли приспало його вибухом і умирав від ран і задухи, прощаючись подумки із найкоханішою в світі жінкою, не знав, що вона не так і далеко, теж на волзькому березі, і теж душа її перетліла в три-возі і сумі за ним.

Відкопали Івана Хобота після бою. Лаштувалися поховати. Коли хтось приклав маленьке дзеркальце до уст — і воно затуманіло.

Рано ще було ховати воїна — видать, ще не всі битви пройшов, видать, ще чекала його земля і для ратного і для мирного діла.

Першою одержала листа від своїх із звільнених Токарів Параска.

— Живі! Маріє, Свиридовичу, Панасовичу, — живі!

Було там кілька слівець і про Савченкових. Одлягло і Марії од серця.

А тоді і від Івана Тимофійовича лист прийшов. Писав і про поранення, і що медаль «За оборону Сталінграда» одержав, і що за неї, Марію, дуже турбується.

Листи стали прилітати, мов весняні ластівки. І запахла українцям дорога. Тепер нетерпеливились, лаштуючись в путь, у рідне село. І немовби й не тисяча кілометрів ще чекала попереду. Гарну дяку склали саратовцям за прихисток і по-братськи розділений у чорну годину хліб. В господарстві технікуму, як віддарунок, залишили весь молодняк, весь приплід за воєнні роки,

а сотню з лишнім корів і дванадцятро коней повели назад на Україну...

І от чотирнадцятого вересня 1944 року знову стали на піщаному пагорбі під соснами, звідки і Токарі-Бережки, і луг, і долина Пела — мов на долоні. Їх побачили і в селі — і от уже назустріч мчить ватага дітей.

Марія і Параска впізнають і не впізнають між ними своїх — худющих, довгоногих. Обидва Миколи, мов наткнувшись на невидиму перепону, зупиняються наче вкопані.

А Ніна, і сміючись, і плачучи, кидается в обійми: — Мамо, мамочко! Золота моя, дорога моя, рідненька!..

ЗОЛОТІ РУКИ

Тільки той, хто на власні очі бачив руїну повоєнного села, осягне, що лебедияському стаду корів і тим коням, котрих повернули колгоспу Марія з земляками, ціни не було.

— Тепер вам уже й довіку можна нічого не робити. За те, що в такий час виходили худобу, громада ваш вічний боржник,— говорили токарівці недавнім подорожанам. Та не така була пора, щоб, згорнувши руки, дяки і шапи чекати. Хмільна радість зустрічі в рідними відшумувала, і у вікно безлистою осінньою гілкою постукали будні.

Дух кількарічної пустки ще й досі тримався в корівниках, крізь вибиті вікна безборонно шугали горобці і вітри. А подекуди крізь дірявий дах вечорами й ворі заглядали. Почама вже бралосся на приморозки, і на світанку аж парувало довкола ферм.

Чи й не побільшало клопоту супроти того, що було на Волзі. Усіляким дрюччям латали дірки в стінах, обмазували наново корівники. Фанерою, мішковиною,

старим шматтям, зібганим у вузол, затуляли вікна, з дому несли де яку уцілілу дошку, сіпок соломи, щоб полагодити дах.

Чим прогодувати корів зимою? Як перебути? В останні погожі жовтневі дні звозили до ферми все, що де лиш могли вихопити,— і солону з давніх ожередів, і кукурудзиння, і жорстку, ще ніколи в цю пору не кошену траву, яку могли вихопити понад Пслон, бо зима не теца, її не вблагаєш, не одуриш. Вона своє триматиме до останку, і ті п'ять чи шість місяців до нової паші видавалися зараз жінкам вічністю.

А тут ще й зима упала рання: захурделило, замело кучугури, мало не по груди. Доки доб'єшся до ферми, уже дух з тебе вибирає. Першу стежку вони ж, доярки, у снігах протоптують.

А тоді морози люті взялися. Подейкують люди, що у Штепівці навіть по кілька сімей до хати зводять, щоб не померзли, не погинули в землянках. Токарівцям ще півлиха — під лісом живуть.

Сивані-лебедипки за останні літа мов теж навчилися людську біду розуміти. Зайде жінка з морозу, руки залякли, а потім зашпори зайдуть, аж за серце тисне. А тварина, мов потішаючи, лизне руку шорстким, наче тертка, язиком, і в димчастих великих очах ніби аж сльоза плаває.

Тяжко далася зима. Робили як не перериваючись. Через себе. Над усяку силу. І вдома, і на фермі. Зі сну вибилися. Було під розмірене цівкання молока немов аж придрімне ввівока котрась із жінок, схилиться з низенького ослінчика і притулиться до тепло-го боку. Корова чекає терпляче, тоді оберне вінцерову голову, мукне стиха. Спохопиться жінка, хутчій кіпчає доїння:

— Ти розумнице моя. Хороша моя.

Інколи двері ферми прочинялися зовсім нечутно,

і з морозяної хмари, яка Марії завжди кавуною свіжістю пахла, прозирали розчервонілі лиця. Дорбого до школи матерів навідували діти. Котрі старші, то й помагати бралися — чи й дойти, чи гній плетеним кошем вносити. А малеча — та більше до телятника завертала і дуже тішилася, що телята враз бралися смоктати пальці, ледь простягнеш до них руку.

Коли й гостинець їм на фермі перепадав — шмат макухи чи картоплинка, зварена «в мундирах».

А на велику перерву вибігали перестрівати поштарку, і тоді знов цілою ватагою мчали на ферму, несучи котрійсь із матерів довгождану вість з фронту. Ось уже скоро рік, як громи війни відкотилися з України, десь на Дунаях і Віслах, на чужих і незаних землях били фашиста токарівські трактористи і теслі, сівачі і комбайнери.

І щоразу руки жінкам починали дрібно тремтіти, як розгортали той трикутник. А діти нетерпеливились: «Мамо, читайте ж хутчій, чи скоро вже тато прийдуть!..»

Минала і ця, здавалось би, нескінченна зима. Снігові кучугури осідали, в'янули, чорніли. Лунки довкола стовбурів дерев виповнювались талою водою, вона прокладала собі дорогу під снігами, роз'їдала їх ще й знизу, і скоро на пагорбах і дорогах залишилася тільки піздрювата мереживна льодова кірочка. Маленькі калюжки за ніч просто вимерзали. А Псьол набухав, чорнів, і от котроїсь почі затріщало лунко, протяжно: весняна вода зламала кригу.

В пучках жовтої торішньої отави витикалися, мов тонкі зелені голки, молоді пагони. Скоріше б оте зелене шитво всі луки переснувало.

Цієї весни Марія, як ніколи раніше, спрагло ловила кожну нову прикмету: на верболозах набухали червонясті, мов вишнева кісточка, бруньки. І от вночі, не видиме людському оку, сталося диво: котики розір-

вали брунатне своє сповиття і вигулькнули на світ. Були вони ще гладенькі, несмілі, мов щойно народжені телятка, облизані коровою. Весняні котики! Як віддала глянути по верболозах — наче хто перлами сійнув.

На лутці вікна вигрівалося червонясте в чорну крапочку сонечко. На протряхлій стежині проклали свою, немов просипану перемитим піском, доріжку, мурахи.

А тоді і шпак раннім ранком вивів своє «ф'ю-і-іть!». Його найпершим побачив Микола; недарма майстрував і приладнував шпаківню. Зрадив, що добра вийшла, коли птах оселився в ній.

Марія дивувалася сама з себе: наче й дівчиною будши, так не ждала весни. Наче й сонце тепер пестливіше, наче то не вишня розтуляє долоньку, даруючи світові кетяг пуп'янків, а твоя душа у цвіт вбирається; наче то в серце були зайшли зашпори — і аж тепер воно відігрілося, одійшло від щемливого болу.

Ось такої пори, перед світом саме, хтось затарабанив у вікно нетерпляче, гукнув лиш: «Вставайте, перемага!» — і полопотів вулицею далі.

Ждали, сподівалися день при дні. І все одно воно впало неждано, малиновим передзвоном колихнулося в душі, і радісним войком і плачем розляглося по хаті:

— Мамо, Миколо! Чусте, перемага! Війні кінець!

Мати вже сиділа на ліжку — біліла її постать у довгій сорочці, а Микола ніяк не міг очутитись зі сну. Коли ж збагнув, що діється, одержину на себе — і гайда. До хлопців. І Марія з мамою Ганною теж за якусь часянку виходили з хати. Над селом плив і гамір, і сміх, і плач. Деся в лебединській стороні злетіла в небо і згасла, наче вранішня зірка, самотня ракета. Лускали якісь наче несправдішні, куді постріли.

Токарівці ішли на майдан, до контори, до ганку, такого пам'ятного їм ще з того червневого дня.

— З празником вас!

— І ви з празником будьте здорові! Діждалися-таки.

— Діждалися, та не всі...

Западає ніякова мовчанка, і люди немов аж вишукано позирають на гурт удів-солдаток, котрим сьогоднішнє малинове свято сповите у чорний серпанок суму.

Беззвучно плаче, затуливши уста додонею, Параска Клименко. Другою рукою пригортає до себе Ніну.

— Ну, мамо, ну, не треба,— це син Микола, в голосі пробиваються басовиті потки, намагається, як уміє, вгамувати материн плач.

Земля, як і люди, одживала, відмолоджувалась після студіні, сирітства і неприкаяності воєнних літ. Смагдаво зазеленіла рунь і за якихось два тижні сховала в своїй глибині вирви від бомб і снарядів.

Одцвіли первоцвіти і проліски, фіалки і конвалії. Уже черемшини красувалися над Пелом, наче велетенські букети. Нерозтрачена сила землі вибухала в цвітінні яблунь, в густих, що й косою не продереш, лугових травах.

Корови знемагали першої миті від цієї буйності, зела, світла. Коли стадо вигнали на літній пастівник, тварини спочатку навіть трави не брали. Відходили в тінь дерев чи лягали прямо тут, на лузі, наче не йняли віри, що скінчився зимовий темний полон. І лише по якімсь часі несміло нагинали голови, принохувались, а тоді починали обережно попасати траву.

Літо було мов щедрий віддарунок після лихого зими, після виснажливої минулорічної дороги. Аж тепер Марія могла трохи відпочити душею і, як то кажуть, зупинитися в собі, огледітися перед дальшими днями життя.

Оце ж їй, либонь, пішов тридцять третій. Мама про те спогадала, пожартувавши невесело:

— В такі літа, Маріє, порядних людей уже на Голгофі розпинали.

— Ми, мамо, теж свою голгофу перейшли. Таку, що, може, страшніше смертної була. Бо не мали права помирати.

— Твоя правда, дочко.

Марія раз у раз вертала думкою до розмови з секретарем райкому: казав, що війна була тяжким і суворим іспитом, що вона, Марія, героїчно його витримала, що й до війни трудилась славно, а тепер і поготів, що багато комуністів не вернули і не вернуть з доріг війни, що партії потрібні й працюючі, й віддані люди.

Микола не звик бачити матір за писанням. То з подивом поглядав, як вона переписувала щось і раз, і вдруге. А тоді попросила його перевірити, чи помилок нема — в школі їй не випало ж і днини вчитися, такий час був. І хлопець прочитав, вивіряючи по складх: «До пер-вин-ної пар-тій-ної орга-ні-за-ції...»

Одлітували цього року добре. З гарними запасами кормів і в зиму входили. Худоба вигулялась на пасовищах, погладшала, не світила ребрами, як після тисячокілометрового переходу. Щедрішими стали корівки і на молоко. Марія надоїла од своїх по чотири з половиною тисячі літрів — найбільше в області.

Прочула про неї Марія Федорівна Іващенко з артілі «Червоний Жовтень» з Бишкіня. Підійшла на нараді, коли в Лебединні кращих доярок збирали. Познайомилася.

— Па скільки мітите на сорок шостий? — наче між іншим запитала.

— Чотири вісімсот,— не дуже охоче відповіла Савченко, бо не любила хвалитись тим, що має бути. Найперше для себе намічала віху і тоді вже з подвояною старанністю працювала. Як ото з ланки полево-

дів перейшла в телятниці... Як потім дояркою прагнула стати... І нікому не признавалася, що потай поклала собі наздогнати колись і свого учителя — дояра Івана Тимофійовича Хобота. Не задля слави й орденів. Відчувала в собі ту силу, той хист, ту любов до роботи, котрі в інших людей, мабуть, виливаються в слові, в пісні, в малюванні.

А її хист — облюбована ще замолоду праця, і ні на що інше вона б її не проміняла. І були в тій праці свої будні, і свої свята, і свої тихі години роздумів, і свій вогник вимріяного там, у прийдешніх днях.

Аж надто стриманою була розмова двох Марій — Іващенко та Савченко. Немов передчували, що рік випаде нелегкий і обіцяне перед людьми виконувати буде неймовірно тяжко.

Добре, що саме під ту пору повернувся нарешті з фронтів Вітчизняної війни Іван Тимофійович Хобот. Прийшов на ферму дбайливий господар. А в Маріїну хату — вірний дружина. На літа і десятиліття спільних радостей, печалей, спільної праці, в якій завжди був поруч, допомагав і радив жінці.

Дощ як пройшов у травні, так за все літо і тінь темної хмарки більше не впала на токарівські землі. На багністі калюжі повисихали заплави і стариці Псла. Вигоріла, зжухла, не увійшовши в силу, трава на луках. Нічого було косити.

Пшеничне зерно, завжди туге, щокасте, морщилося по-старечому немічно на долоні хлібороба. Тріщини, мов од землетрусу, покололи поля, дороги. Всякого повзучого гаддя наплодилося стільки, що, здавалось, то його земля вивергає з себе. Аж моторошно ставало од спеки і тиші. Ані вітерця. І тільки ніч на кілька годин приносила сяку-таку прохолоду.

Молока у корів стало наполовину менше. Худоба ще гірше, ніж люди, мучилася од небувалої жароти.

Тілясті, великі тварини ховалися в перший-ліпший затінок, забрідали у воду, не зважаючи на гейкання пастухів, і понуро й меланхолійно простоювали так годинами.

З Лебедина, де працював тепер на племрозпліднику, приїхав Григорій Панасович Кириченко. Радилися з ним і колгоспний зоотехнік Семен Макарович Гайдаш, і Іван Тимофійович. Порішили на такому: вдень дати спокій худобі, а випасати вночі. Якийсь час то справді зараджувало біді. А тоді вже й паші не стало. Виганяли худобу в ліси і переліски. Запримітила була Марія, що корови не тільки суху жорстку траву скубуть, а й молоді пагони вільшини, березняка, осичини. Сказала про те Івану Тимофійовичу. Стали доярки після того щодня ходити в ліс на роздобутки такого прокорму. Серпами нарізали зелене пагіння, котре ще корою не взялося, ув'язували у верети і несли на Захаревщину.

Таку хуру нав'яже доярка, що її і самої не видно.

Воістину на своїх плечах витягали жінки колгосп, свої руки під нього підкладали.

Допомогли цього року і з району: уділили і токарівцям тюкового сіна, що десь із Сибіру на Україну прислали. Та поміч поміччю, а якби самі не подбали, то й сторонське б не допомогло.

Тяжко далось молоко того посушливого і голодного року. Молоко, що справді кривавицею, потом і безсонною працею надбане.

Навіть у такий рік Марія надоїла від своїх дванадцяти лебединок по п'ять тисяч літрів. Далися вони такою дорогою ціною, що якимось байдуже слухала похвалу на зборах, і коли в газеті читала, то слова здавалися якісь, мов горох, сухі, дрібні, відскакували, не залишаючись в свідомості, бо не було в них їхнього, жіночого, болю, не було вистражданого.

Сорок сьомий рік. Знову рік великої праці. Триста

шістдесят п'ять днів, і щодня — свято чи будень, — встати о третій, пів на четверту це найпізніше, злагодити сніданок, бо ж Іван Тимофійович теж на ферму йде. І там, в корівнику, все, як і завжди, — почистити стійла, повиносити гній, — все те вручну, вилами панізати, у плетеницю накидати, скільки здужаєш підняти, — і надвір, вергай на оту гору, що до весни виростає мало як не терикон. І січку, і жом, і силос, і сіно, і пійло — знову ж сама принеси, розклади у кожні ясла.

Скидаєш лахманину, котрою запиналася, обмиваєш корівчин, вичищаєш щіткою, щоб аж лисніли. Тоді вже й дойти берешся. Не пальцями тільки, усім кулаком стискати — ось так, ось так — усе, до краплі, насухо видоїти. І тих, що зразу піддаються, і тугодійних, до котрих ще треба знати, як підійти, як задобрити: чи присоленою скориночкою хліба, що в кишені жакетки схована, чи примовлянням лагідним.

Тоді — додому, бо й там мама самі з господаркою не вправляться, прибрати, зварити, попрати, хоч якусь часинку і перепочити.

І знов на ферму. І знов додому. І знов на ферму. Мов той ткацький човник, що хоч і вільно снує в кроснах, та не годен вирватись з плетива основи, з рами, в якій занущений, не владний порушити раз і назавжди завданого ритму.

Вона не мислила себе поза цим добровільно обраним для себе ритмом, хоч і була в колгоспі легша робота.

Вона любила саме цю. І любов множила здобутки її праці, щораз кругліші цифри шеренгувалися у графах, де значились надої від Маріїної групи корів. І в кінці року сорок сьомого там вписалося — шість тисяч літрів.

Так версталася зоряна дорога Марії Харитонівни Савченко, такими трудами заслужила вона найвищу

нагороду — золоту медаль «Серп і Молот», орден Леніна і Грамоту Президії Верховної Ради СРСР. В ній були записані видатні заслуги токарівської доярки в піднесенні народного господарства, яка самовідданим трудом сприяла зростанню могутності й слави рідної країни.

— Тепер ти в мене зовсім золота жінка, — тихо усміхаючись, любив повторювати Іван Тимофійович. — Тільки я це давно знав, а люди — аж тепер повірили.

Відтоді кінчилося спокійне, коли його можна спокійним назвати, життя Марії Харитонівни. Утоптали стежечку в Токарі найперше кореспондентки. Перешли її і просто серед вулиці, і увечері в клубі, і додому приходили.

Одного дня незвичайний лист прийшов у Токарі-Бережки. Марію Харитонівну Савченко вітали зі званням Героя Соціалістичної Праці керівники партії та Уряду республіки.

Листа зачитали на людях, у клубі. Жінка слухала слова, котрі мало не напам'ять вивчила, вчитуючись у кожний рядок, і раптом нагадала слова секретаря райкому: «Бути комуністкою — велика честь, але й відповідальність велика».

З чистим сумлінням могла сказати нині, що не схибила ні в чому, всю душу вклала в працю, ніколи не кидала слова на вітер. Не шукала легшої дороги, не дбала про своє добро — а про колгоспне найперше. Бо від перших комуністів села, — від тридцятитисячника Євгена Івановича Березького, від шанованого в Токарях чоловіка Семена Макаровича Гайдаша, — перейняла віру у велику силу колективного господарювання, у те, що більшовики, ленінці, знають дорогу, котра веде у кращий і щасливіший світ.

Тепер і вона з ними поруч. Її називають між перших за працю, за сумлінне служіння людям. Інші

підуть за нею вслід, а їй і далі торувати дорогу, не боятися меж, висот, які нині їй здаються фантастичними, недосяжними. Хто це так гарно сказав: у світі нема таких вершин, які б не взяли комуністи. Допоможи людям, землякам своїм, ближнім і дальнім, стати поруч на тих верховинах, звідки ширші обрії видні.

Лист з Києва був хвилюючим визнанням заслуг молодої комуністки, трудівниці — героїні.

І, хай не здивують люди, так само схвилювали Марію Харитонівну партійні збори, коли її обрали партгрупоргом на фермі. З таких, нехай і найменших груп, як із золотих сот, складається вся партія. Марія Харитонівна відповідала тепер за життя одного такого осередка. В майбутніх літах — і обрання до районного та обласного комітетів партії, і до ЦК КП України, і делегатом на партійні з'їзди, та перше партійне доручення особливо дороге і пам'ятне, як кожному пам'ятний всякий перший самостійний крок. Все частіше і частіше читала Марія про себе в газетах.

— Ич, стежать,— крутила головою, коли все достоменно бувало розписано, рік у рік: 6030 літрів на корову; 6136; 6433; 6852; а тоді, це вже в п'ятдесят четвертому році, перекрила і колишній рекорд Івана Тимофійовича, надоїла від своїх корів по 7674 літри.

Читала Марія газети. Читали й люди. Їхали в Токарі, щоб віч-на-віч з Савченко перебалакати, взнати, що вона тим своїм лебединкам дає, як коло них ходить. Десь трохи і віри не йняли, щоб ото стільки можна було надоїти від корови, нехай і лебединської, нехай і поліпшеної породи.

Їхав дехто, сподіваючись вивідати якісь особливі секрети, і бував розчарований, коли Савченко, коли інші доярки, котрі теж уже і по п'ять, і по шість тисяч надоювали,— як от Докія Забуга, Ліда Харченко, Валя Дементеснко,— повторювали стару, як світ, істину: молоко у корови на язиці. Марія Харитонівна знов

і знов говорила, що великі надої починаються з ретельності у найменших дрібницях, зі старанного догляду і годівлі худоби.

Не додаси якихось там двісті, триста грамів чи й кілограм корму,— не добереш кварта молока. Про вітаміни забув — гляди, немов і посумнішає тварина, знов надої менші. Вважають, що літом, коли корови на пасовищах, зайве підготовувати їх ще й накошеною конюшиною чи мішанкою. А воно ж ні: завдана у ясла перед доїнням зелена порція — то знов десятки літрів молока, як про всю ферму говорити. А ще тварина і чистоту любить. І увагу, і ласку людську. Як добра господиня вдома і попестить круторогу годовальниці, так і доярка має любити і плекати своїх корівок. Приїжджі іноді вважали, що оце останнє вже «од лукавого», од чисто бабських сентиментів. Коли вже там з ніжностями розводитися — аби встигати з головним.

Харитонівна розуміла те мовчання, той невисловлений скепсис, але переконувати не бралася. Для себе, з власних спостережень, багато знала про різний характер тварин, про те, як поводитись з ними. Але наука, що була порадником в усьому, коли йшлося про корми, утримання, чистоту породного стада, тут мовчала. Ще тільки років через десять почнуть серйозно говорити про психологію тварин.

В дорозі до Москви побачили незвичайне — затемнення сонця. Поїзд зупинився, люди повиходили просто в степ. Хтось подав Марії закопчене скельце, і вона через нього поглянула на сонце. Темна округла тінь поволі наповзала на мідно-червоний диск. І цікаво і ніби аж моторошно трохи. Віддала скло. Озираючись довкола. Небо ясне, ані хмарини — а враз потемніло, споночіло. Переблиснули в небі зірки. Десь за переліском заспівали пісні. Заревіли корови в теплуші.

Щось неловиме було в цій збентеженості людей, тварин, усього живого від призабутого уже нині настрою перших днів війни.

І тоді на сонце,— не на те, що в небі, на те, що в душах людей сіяло,— поповзла чорно-коричнева тінь. То було велике протистояння Добра і Зла, Життя і Смерті, Свободи і Рабства. Вистояли вони, діти сонця і волі, свою землю від фашистської скверни очистили, усьому світові помогли...

Як швидко смеркло, так і розвиднілось швидко. Знову засіяло сонце, гукнув паровоз. І знову закружляли довкола поїзда, мов на велетенській платівці, поля, подекуди вже й зорані після жнив, лісочки, села. Пастушата довго махали услід поїздові хто рукою, хто хусточкою, хто вигорілим на сонці картузиком.

Все частіше березові гаї до колії підступали, і скільки в них було продувного легкого вітру, світла, чистоти, що аж на душі яснішало. Святковий ліс.

Ялинові — ті мудрі. І трохи насуплені, ніби кошлатоброві діди. Грабові, липові з ліщиновим підліском — то так, мабуть, як молодіці в самому цвіту і силі. А березові гаї — достеменно як наречені, юві, білі, наївно світлі і усміхнені.

Попорала корів. Видоїла їх, почистила. Прискіпливо оглянула кожну — а як же, сьогодні їм на люди виходити, та не де-небудь — у Москві, на Виставці.

Заміготіли приміські станції, сині й зелені дерев'яні будиночки дач. Стала нетерпляче приглядатися, де ж вони — Лешінські гори. Багато чула про новий університет. Он він, над вранішньою сизою імлою високо-високо в небо знесені шпильасті вежі. Мов то постав на землі палац з якоїсь дитячої казки про царівну Хвилю, де оселі були з морської піни.

Машини уже чекали біля товарної. Перевела по настилу з вагона своїх корівок, сама прив'язала. Поїхали. Москва прокидалася, двірники у білих фартухах

замітали вулиці, серединою шосе проповзали поливальні цистерни. Туті віяла води скидалися на білі вуса. Травники жадібно вбирали вологу на весь літній спекотний день, лиш ладкали в круглі долоньки-листочки, радіючи дощикові, котрий сіявся пехай і не згори, а знизу, з землі, та однак обмивав сірий пил, що забивав пори і не давав дихати...

Перед в'їздом на Виставку в котрій уже раз замилювалася мускулястими постантями робітника і колгоспниці з молотом і серпом в руках.

Добре, що є на світі речі вічно прекрасні, до котрих не може звикнути ні око, ні серце, котрі завжди хвилюють, як і першого разу.

Вітер розчісує густе волосся жінці, рвучко одоенть назад широкий поділ, — вся постанть поривна, напружена — воістину в ній щедра сила колгоспної землі. А ще в ній — Маріїна молодість, здається ж, зовсім-зовсім недавня.

В людській стрічці, що звивається Красною площею, крок по кроку переступає і українська жінка. Лиш коли-не-коли хто зронить слово. Ідучи до Леніна, кожен передумує своє життя — яке б воно не було: довге чи коротке.

Попереду Марії двоє дівчаток, мабуть, недавні школярки. У білих платтячках — випускних. Під пахвами — книжки. В однієї — «Геометрія» (Марія зауважує «і» з крапочкою в написі — ото ж землячка, з України), в другої — «Русская литература». Напевно, обидві з тих, що приїхали на науку в Москву. Може, навіть в отой самий університет, на Ленінські гори.

Так, це для них просто тепер: в школі неодмінно мусять вчитися, та й потім хто собі куди захоче, туди йде. Жаль тільки, що в тій шкільній науці замало про хліб, про їхню ж таки, доярську, працю. Негусто тепер молодих на фермі. Ніна Клименкова — Параски

Василівни дочка — то їй, мабуть, наймолодша. А їй за двадцять. Сама Параска нездужає, ще кілька старших жінок збираються лишати ферму — хто прийде на зміну?

Чому вони, старші, не гребували ніякою роботою, а молодь іноді губу копитить: в гною порпатися — не для того вчилися. Ні дня, ні ночі у вашому колгоспі не знатимеш. Он у місті вісім годин одробив — і наше вам «Бувайте здорові!».

А поміркуй-но спокійніше, Маріє: для чого ти і всі, хто заснував колгосп, так невсищучо робили? Не тільки ж задля хліба, а й задля того, щоб дітям, нарешті, легше жилося, щоб ширшим став їхній світ, щоб обличчям до сонця вони обернулися.

Минуло ось уже дев'ять літ по війні. Тепер на заводах, шахтах — механіка, автоматика всяка, то треба, щоб і ваша праця ставала легша. На полі тепер трактор і комбайн майже усе за сіяча і женця роблять. Час, щоб і дояркам уже якась механіка допомогла. Тоді і молоді заговорять інакше.

Життя, воно ніколи на місці не стоїть. Вічна зміна, вічний рух, одвічне людське прагнення чистішого, світлішого.

Великий чоловік, якому йдуть оце вклонитися, омріяв щастя для всіх трудящих на землі, для таких, як вона, Марія, і так він вірив у свою мрію, що за ним пішли спочатку десятки, потім сотні, тисячі, мільйони.

Ленін. І революція. І вічне оновлення життя, світу.

Вартові застигли на чатах так непорушно, немов то і не живі воїни. Тільки ж на скроні пульсує жилка. І певідь хто з них проказує навздогін:

— Обережно, сходинки... Обережно, сходинки...

Вниз і вниз, навіть не глянувши під ноги, бо поглядом прикипаєш до різьблених з червоного мармуру знамен, які у вічній жалобі схилені над труною вождя. Обличчя, знає до найменшої рисочки, обличчя, яке

побачила вперше в газеті, ще як наймитувала в Су-
мах,— це обличчя ось, поруч.

Втомлене, з темними тіннями під очима. Втомлено згорнуті її руки на грудях. Палкий жаль обіймає Марію, і, коли обходить узголів'я і через праве плече, уже влівоберта, прощально дивиться на Леніна, скипає червоно думка: «Нехай би її втричі більше робить прийшлося на віку, щоб тільки він не був такий натомлений, щоб жив хоч трохи довше. А міг би ще жити й жити».

Заглиблена в себе, поглинута неймовірною напру-
гою почуттів, які обійняли її, раптом аж зупинилася
від невизначної думки, яка тінню майнула і збентежила
незвичністю, а може, й різкістю. Озався в ній і ма-
теринський, і жіночий, і чисто людський жаль, що
великому чоловікові, котрий долю усього світу взяв
на свої плечі, і останній супокій теж судився не легкий.
Його не поховали, як ховають усіх, і ще довго, в цьому
останньому своєму пристанні, він буде зоріти, щоб
сіяла у чистоті Правда. І доки буде на землі хоч один
підневільний, хоч один голодний чи окривджений —
Ленін на чатах. І, може, сила її, Маріїних рук, здолає
зробити хоч мільйонну долю того, що не встигли зро-
бити його натруджені руки.

МАМА ГАННА

Муха заплуталася в павутинці і дзумить, і сердито
бренькає в шибу. Ганна Гнатівна не має сили повер-
нути голову, лише поглядом косує на вікно. За все
довге життя і разу не була в лікарів, а це занедужала.
Остання, мабуть, недуга. Так уже чує по всьому. Як-
не-як — восьмий десяток. Нажилася вже на світі.

Навідують її подруги. Хоч їх і залишилося усіх —
на пальцях руки перелічиш. Трудно переступають

високий поріг, метучи по долівці рясними темними спідницями, і, навіть сідаючи, не кладуть ковчійок, згортають долоні на гакуватих держалнах, лискучих, мов слонова кістка, і налягають на них чи грудьми, чи підборіддям. Розмова шелестить, шемрає в хаті, мов осінні листя.

— Як ти, Ганно, чуєшся?

— Умиратиму, мабуть.

Бабусі нахиляються ближче, недочувають:

— Узвару?

— Не, умиратиму, — натужує голос.

Хустинки коло ліжка закивали в лад:

— А так, так. Її ще ніхто не об'їхав ні саннями, ні возом...

— Жаль умирать?

— Жаль. І дітей жаль, і внуків, а найжальніше за білим світом. Та й Марія ж як без мене з роботою управиться, — материнський клопіт обсідає Ганну.

— Тим журися найменше. Марія в тебе вдалася.

Знов згідливо кивають білі хустки.

— Робота на мене не зобижатиметься, — переводить подих Ганна.

— Бо ми, oprіч роботи, нічого і не знали на віку: ні з'їсти, ні спати, ні в хорощій вдягачці сходити.

— Хіба тепер так?

І жебонлива розмова повертає в одвічне, як світ, річище, про те, якою була колишня молодість, з котрою нинішня не зрівняється. Що нинішня не здужала б по-тодішньому жити. Спогадують, як це робили в економії, у наймах: по двадцять копійок в день — як пололи буряки; по тридцять — як проривали. Посеред поля для строкових балаган вистросний, там і сплять всеньке літо. Як дощ у полі застане, то й одежини висушать ніде, — в бараці парко, сморідно, дихати нічим.

Спали по двоє. Бо ряденце у кожної одне, то бла-

генькіше на спід стелили, а кращим укривалися. Тепер худобу чистіше держать, як тоді людей.

А які гроші заробляли, то все на землю тратили: докупляли і докупляли.

А як нема землі, як і конем на своєму наділі не розвернешся — то ти вже не чоловік, а так, казна-що в селі.

Тепер люди і роблять, і мають за те, що роблять, і вдягачка, і взувачка справна. Та хіба колєсь те їли хоч на свято, що тепер в будень їдять: і м'ясе, і маслєцє, а молоко он у погрібнику стоїт днями — так то вже немов і не їжа.

Жити та й жити б. Гарне врем'я настало. Тільки щоб от хворощі такі тяжкі не обсідали людину та щоб страху війни не було.

Очі Ганни втомлено склеплюються. Вона не чує, як старі жінки потихеньку виходять з хати. Напівдрімає, напівмарить. З червонястої імли плинуть на неї тупі, уривчасті, а тоді щораз частіші удари бубона з придзвоном.

...На вулиці чудасія: сусідські сини, хазяйські діти, п'яні, мов чопи, повпирягалися в плуга і орють вулицю. Стара мати, чомусь у кожусі, хоч надворі — літо, вимахує до них п'ястуками, страмить, завертає у двір, а вони своєї:

— І двір наш, і вулиця наша, внорем та кавуни посіємо. А ви, мамо, гетьте, а то й вас запряжемо.

Ворота навстіж, прихилившись до ворітні, дядько вибиває на бубоні, решетує передзвони.

Ганні од тих передзвонів уже в скронях болить, гупає. Тоді прохолодою щось чола торкнуло.

Розплющила очі. Марія їй вологе полотенце притулила, лице обтерла.

— Прийшла уже. Спасибі тобі, дитино, — довго і болісно дивиться на дочку. Сльоза бубнявіє в куточку ока.

— Ну що ви, мамо?

— Прости мені, що не жаліла молодості твоєї.

— Що ви те, мамо, згадуєте? Хтозна яку минувшину.

А матері це так наче вчора. Пустка в хаті після смерті Харитона. Чотирирічна Марія на колінах, старшенька Параска — поруч на лаві. Скупі бідняцькі поминки.

А тоді рік у рік — чотири дитячі труни на кладовище однесли. Брати і сестри, малі Савченки, щось недовго на сім світі гостювали. За батьком услід подалися. Ото двоє дівчат тільки і лишилося.

А тоді немов бачить Ганна свою дитину уже підпасичем. Мішок удвоє складений, ворочком на голову надягнутий. Доц сісться дрібний, осінній. Босі ноги дитини, червоні, поціпкані, слизаються на глинистій крутій стежці. Густа стара липа ховає під своєю кроною і череду, і малу наймичку.

Натомість напливає інше видиво: хлопчакки женуть коней на ніч пасти, скачуть наввипередки, а між них, — от уже ж кара господня, — і Марія. Не згірше за хлопця.

— Таж стидайся, — присоромлює її Ганпа, — таж ти таки дівка. Не випадає тобі з хлопчурами верхи ганяти. Найняли тебе пасти коней, то й паси, тихо, статечно проїхати можна, а не так, щоби спідниця десь за тобою летіла.

Ростуть діти, росте й удовин клопіт. Що то з її дитини буде? І як стали з міста, з Сумів, перевідуватись, чи не оддали б кого з дівчат у прислугу, Ганпа порішила: нехай іде Марія в люди. Землю їм хоч і наділили, так ні коня, щоб зорати, ні зерна, щоб засіяти. А й до землі дівча немов не дуже охоче. Нехай іде послужить, в домі робота все ж легша, як сільська. І копійку надбас, і щось-таки перейме з городського поводження.

А малій селючці душно було в тому міському домі. Зненавиділа і велике дзеркало, і порцелянові дрібнички, котрими так замилювалася спершу, і гарні розмальовані тарелі. Мусила перетирати увесь посуд і прикраси до блиску, щоб ніде ані порошинки не було, носити з базару кошки з м'ясом, зелениною, усяким добром, мити сходи, прати, прасувати, а згодом і варити. Служба, робота, котрим ніколи не було кінця. Тупішала від сповигання в тісному тому світі, нудилася без волі, без рідного луку, Псла, котрі з кожним роком віддалялися, мов сон чи гарна дитяча казка.

Глухо долітали до Марії слова, почуті то на вулиці, то в крамниці: комуні, комсомол, лікнеп. То був інший світ, відкритий тим, хто вчився в школах, щось знав, умів. Дитяче безжур'я мпнулося, а натомість прокинулася глуха туга за справжнім життям, яке пливло десь поруч, і до якого їй не було, здавалось, путі, бо вона — темна, бідна селючка, наймичка, і кому яке діло, що так вона і звікує свій вік.

Минав їй шістнадцятий, приїхала на свят-вечір погостювати до матері. То Ганпа й сказала, що досить з Марії тих наймів, якусь копійку склала, то час уже й про посаг дбати, бо дівочий вік — мов маків цвіт. Якраз і хлопець хазяйновитий трапляється.

— Не хочу я ще заміж, мамо. Я ж іще й не надівувалася.

— А то не твого ума діло, як скажу, так і буде.

В малому світі селянської хати мовби ще нічого й не змінилося після революції. Та війнуло і в її вікно новим вітром. Стала якось Марія на порозі і мов у дзвін вдарила: артіль в Токарях буде, комуна, щоб спільно усім незаможникам землю обробляти. У Гайдашів сходка була. Бачила там і Звягольських, і Чередниченків.

— Записуймося і ми, мамо.

Вечір, і ніч, і ще день думала Ганна. Хто зна, що

то воно за комуна? Так уже бачилося: Марія на своєму хазяйстві за Кіндратом. Свій кінь, своя земля, жили б не гірше од людей. Але ж — дочці ще вік вікувати. Може, і її правда. Може, й у комуні краще. Сумніваючись і потерпаючи, сказала:

— Пишися.

А небавом і поміч молодому колективному господарству наспіла: приїхав з міста, з заводу, робітник, комуніст Євген Іванович Беренський. Добре вмів людям усю політику витлумачити, та й робив не згірше: і в ковальському ділі тямив, і в хліборобському.

Вже на другий рік господарювання зібрали гарний урожай пшениці, проса, ячменю, городини усякої. Колгоспними підводами до кожного двору підвозили хто що заробив. Добрий пай випав і на Савченків долю, Марія на совість робила в колгоспі. Та як не шпарко до всього бралася і на сівбі, і на сапанні, — коли поруч була худоба, підходила до корів, найдобрішої трави з руки їм згодовувала.

Запримітив ту приязнь завідуючий молочарнею Іван Хобот, перемовився з головою, щоб молодичку до телят узяти. Так почалася третя наука, третя академія Марії. Підчасичем вона своє одробила і в польовій бригаді — теж, тепер прийшла на ферму.

На іншу науку для дочки Ганна не спромоглася.

Довго і тяжко вмирає Ганна. Уже й говорить не може.

— Ви б, може, бульйону курячого з'їли — я доброго наварила, — нахилиється над нею Марія. Мама лише повіки заплющила — так, їстиме. Дочка приносить бульйон у чапці, чайною ложечкою годує стареньку. Ганна Гнатівна два чи три рази ковтнула — ото й уся їжа. Потім уже тільки воду пила. Ніякі ліки, ніщо вже не могло зарадити.

Настала і та мить, якої так боялася Марія. Лише

по устах вгадала, що мама кличе усіх попрощатися. Знала: невідворотне настане, хвороба і літа брали своє, а тепер би криком кричала: «Ні! Не хочу! Не віддам!..»

Сльози нестримно ринули з очей, туманячи, заливаючи світ. Бгала в жмені хустинку, закушувала губи, щоб не ридати вголос.

Ганна Гнатівна тривожно роззиралася по хаті, доки діти, онуки й правнуки не зійшлися коло неї. Поблагословила всіх, тоді наче одпустило трохи, не так боліти під грудьми стало. Та світ уже тьмарився жінці, і правнуки раптом здалися отими дітьми, котрих ховала одного по одному давно-давно. Тільки ж чому Параска й Марія дорослі, а ті такі маленькі? Бо вирости не встигли,—сама собі пояснювала, і ясні кучері, мов сяйво довкола дитячих голівок,—то було останнє, що бачили згасаючі очі старої Ганни.

Коротка дорога небіжчиці до місця останнього спочинку. Кладовище через два двори од садиби Савченків. З усіх боків до нього вриваються підступають садки. Кому з господарів у власному дворі тісно, то тут складають цеглу, хури сухого гілляччя, привезеного з лісу на підшал.

Через паркан, за яким луг починається, і перелаза хтось прилаштував. До нього веде широченька стежка. Навирішки, попри могили,—ближче.

Ті прикрі дрібниці завдали ще більшого жалю. Недобре почуття ворухнулося в серці на всіх, кому за тином власного двору хай хоч і не світає.

«Гай-гай, Маріє, а ти сама, і депутатка, і старшатаки людина в селі,—подумала на мить,—дбаси про дерева, квіти побіля ферми, перед хатою, коло народного музею слави. А сюди і завернути немов ніколи, хоч і поряд, хоч два кроки усього ступити».

ЗАПОВІТ ДІДА КОСТЯ

Дощі і грози немов у «подоляночки» гралися докола Токарів. Гриміло і напинало сипі дощові сувої десь до Межирічів, Куданівки, Михайлівки, а на токарівське узгір'я хоч би краплина впала. Полільниці оберталися на ті громи, парікаючи на дощ: не йде, де просять,— іде, де косять; не йде, де ждуть,— іде, де жнуть; не йде, де чорно,— а там, де й вчора.

Голова колгоспу тривожився щодень більше, об'їжджаючи поля: ще не налите, як слід, зерно почало припаловати, присушувати.

А що, коли знову таке літо, як в сорок сьомому?

Та посеред червня линули дощі. Як зарядили на два з лишнім тижні, то вже спасу од них не було. Яке сіно й встигли покосить, то попріло, а некошені трави збуяли, вилягали. Гарними були тільки рівні гони, де підсівали конюшину для худоби. Вишасли на одній ділянці — перегнали на іншу. А на цій за десять днів — два тижні знову паростає. Під таку негоду культурні пасовиська тільки й виручали.

Господарчі турботи немовби й урочистість свята пригасили для Харитонівни. Сьомий раз обрали її земляки депутатом до Верховної Ради республіки. Сьомий раз прийшла поважна комісія і вручила їй мандат про обрання до народного парламенту і зачитала наказ виборців.

Двадцять чотири роки довіряють їй люди бути депутатом.

Як обрали вперше, у сорок сьомому році, Кость Свиридович Звягольський, пастух, з яким пройшли дорогу до Волги і назад, сказав:

— Досі ти вірою і правдою служила людям. Вони тебе обирають, їм служи, про них дбай найцарше, Маріє. Бо ти віднині — слуга народу.

Перед самими виборами, останніми, цьогорічними,

приїхав кореспондент, розпитував, які справи вирішує вона як депутат.

Сиділи у затінку під вербою, коло народного музею, і Марія Харитонівна неквапно оповідала:

— Кожного дня мені, як депутатові, вісім-десять листів приходить. Так багато писать доводиться, що вже й помічницю нараяли — Марію Павлівну, з колгоспного будинку відпочинку. Про всяке просять — допомогти пенсію оформити, шифер для клубу одержати, щоб ясла чи садок на бригаді збудували, щоб дітей допомогти на роботу чи на науку влаштувати.

— Ну, а були якісь такі справи, що вам найбільше запам'яталися, якісь людські долі, які змінилися від вашого втручання? — уточнює москвич.

— Були, як же... Судили завідуючого заготконто-рою, колишнього токарівського голову колгоспу немов за велику розтрату. Я добре знала цього чоловіка, чесного, роботящого. Не вірилося, щоб ото за якийсь рік він таким злодюгою міг стати. Одна біда, характер у нього м'який, податливий. Ото круг нього в тій конторі непевні людиці і вгніздилися.

Пішла я на пораду до секретаря райкому, кажу про свої сумніви, кажу, що треба по правді розібратися. У нього ж, у того безталанного зава, ще двоє старих батьків удома, двоє дітей.

Секретар довго розмірковував, але нічого певного не сказав. Роби, мовляв, Маріє, як сама знаєш.

Виходжу з райкому — ведуть того чоловіка. Під конвоєм, і руки назад. У мене аж душа зайшлася: знаю ж, що не злочинець.

Написала Верховному прокурору республіки, просячи переглянути справу. Коли переглянули, то дали усього півтора року умовно — за недбалість у веденні документації, якою і користалася ота тепла кумпанійка.

А був же засуджений чоловік до ув'язнення.

А другим прямо кажу: не буду просить, не буду заступатися. Що зробили — те й майте сповна.

Прийшла якось мати одного дев'ятикласника. Плаче, сльозами умивається: заступіться, Харитонівно, таж у вас свої діти, онуки. Ви ж теж мати, і серце не камінне ж у вас!

— Так, я мати,— одвічаю їй.— І як же я іншій матері в очі подивлюся, тій, чию дитину ваш син скривдив. Посоромились би приходять за таке просити.

Зиркнула на мене так, наче я її ворог найлютіший, а проте не відповіла нічого. І ні до кого більше не ходила.

Помовчали.

— А є ж такі діла, що їх ні за день, ні за місяць не вирішиш. І в Лебедин, і в Суми кілька разів їздила, доки електрику в Токарі провели. А тепер бачите,— киває на вулицю, де пораються монтери, автокран піднімає і ставить в лунки нові бетонні стовпи,— уже хочемо, щоб не просто світило, а ще й гарно було. Сонові, і зчорнілі, і покарлючені стовпи міняємо на вічні, рівенькі, і світильники замовили такі, як в місті.

Їздила я і в Київ. Почали в Лебедині будинок культури зводити. Котлован вирили, фундамент заклали. А тоді зупинилась будова — асигнувань на наступний рік не виділили.

Перед відкриттям піонерського табору завітала туди поглянути, як підготувалися до зустрічі дітей. Мусила поговорити з начальником, бо вікна в будиночках лишилися непротерті, підлоги — немиті. Сяк-так було прибрано й у дворі.

— Це щоб і дітям якась робота лишилася. У школі ж он скільки говорять про трудове виховання.

— Не там ви про нього дбаєте. Діти кінчили рік — то для них нелегка праця, бо паука тепер дуже складна. Настало літо. Свято для них. А ви хочете, щоб для них свято з миття вікон почалося. Нехай потім

вони самі не тільки ліжечка стелять, а й замітають в своїх кімнатах, нехай підлоги мнуть, нехай і в колгосп допомагати приходять — але зустріти їх має святоково прибраній і причепуреній табір. Щоб діти відчули — тут їх ждали, тут їм раді.

Ідуть і йдуть до Марії Харитонівни з усіх усюд. Не дуже й розрізняючи, чи як до депутата, чи як до члена Центрального Комітету партії, чи як до члена Всесоюзної Ради колгоспників. Приходять до справедливої і чулої серцем людини, до слуги народу.

НАУКА

Попура, невесела ці дні Чайка — одна з крапих корів. Доярка, Ліда Харченко, вже не знає, як їй догодити, чим годувати. Надої щодень менші, а Чайка ж усю групу «вивозила». Покликали на пораду Григорія Панасовича Кириченка. Він розпитав до подробиць, чим годували корову, і прописав — щодня додавати їй тридцять-сорок грамів вітаміну риб'ячого жиру, моркви, сіна. Тваринні вітаміни потрібні так само, як і людині.

Добре вченому чоловікові, мов по книзі одчитав, як зарадити. Йому і світ ширший, і в житті, і в роботі, напевне ж, легше.

Марія Харитонівна не раз замислювалась над тим, що дуже б треба було повчитися. Хоч рік-півтора. Технікум — найкраще б. Але ж вона і шкільної освіти не мала. Сім років наймів — ото уся її наука. А в шістнадцять почала працювати в колгоспі. Потім заміжжя, а там і Миколка народився — не до науки було.

А тепер відчуває, що іноді мов глуха невидима стіна перед нею стає. Не подолає — то щораз трудніше буде потім. Поговорила з директором школи. Та не

в Токарях, а в Михайлівці. Там, у чужому селі, немовби не так ніяково почувалася. Узяла всі програми, щоб удома готуватися, щоб екстерном здати екзамени.

Природознавство, ботаніка, зоологія, анатомія... Вони читалися найлегше — світ живої природи, знаний з дитинства, набирив чіткіших обрисів, вимальовувався у своїх закономірностях.

Дуже цікаво — про академіка-селекціонера Іванова. Про те, як виводив нові породи тонкорунних овець, свиней. Як учив, що головне для поліпшення породи — годівля, вирощування, утримування тварин, продуманий добір їх. О, і в академіка є про те, що для різних місцевостей потрібні свої, найбільш пристосовані до цих умов, породи тварин.

А й справді, для середньої смуги, для таких земель, як Сумщина, хороша лебединська порода. І у Воронежській області вона прижилася добре, і в Болгарії, Румунії, Угорщині, куди «лебединою» завезли.

А на підгір'ї чи в Карпатах сутужно довелось б важким, майже трицентнерним тваринам, повільним, неповоротким. На бідніших пасовищах, бува, і в негоду і стужу, — чула ж не раз, що у серпні в Карпатах вже сніг упав, — витривалішою, легшою в ході має бути тварина. Тамтешні корівки — зовсім мініатюрні в порівнянні з лебединськими. І молока дають менше. І важче його доправити з гір у долини.

Та в кожному краю — в Подніпров'ї і на Поділлі, в степах і на Поліссі, в Карпатах чи у них на Слобожанщині — скрізь дбають, щоб якнайбільше молока було, щоб земля наша справді повнилася молочними ріками.

От і її, Харитонівни, праця вписалася в історію, бо ж і вона доклала рук, піклуючись про молодняк: перед війною, за п'ять неповних років, викохала триста теличок. З того молодняка виростало потім багато корів-рекордисток лебединської породи. І ферма ж їх пле-

мінна, теж для покращення справи тваринництва служити.

Не вперше читала вона про великого перетворювача природи Івана Володимировича Мічуріна. Та, може, вперше доля вченого постала в усій складності, з усіма зламами суворої долі. Сорок років подвижницької праці в нужді, злиднях. Сорок років самоти, людської байдужості, боротьби з попівщицею. І визнання, яке прийшло тільки в роки Радянської влади, коли вчений був старий і немічний, і єдине, про що мріяв,— повернути хоча б п'ятнадцять літ молодості для завершення праці.

Схилившись над книгою, Марія Харитонівна пригадує, який гарний фільм про Мічуріна дивилася в клубі. Яка то мудра розмова старого садівника і Михайла Івановича Калініна, що кожен землероб має виростити по два плодових дерева. Одне — для себе, а друге — для уявного товарища з міста, позбавленого щастя обробляти землю. І для неї рідна мрія великого ученого, щоб уся країна стала квітучим садом, щоб яблука, і виноград, і вишні повсякчас були на столі трудівника, бо це — здоров'я людини; щоб і шляхи від села до села, від міста до міста яблунями, грушами, горіхами були обсажені — і гарними, і корисними водночас деревами. Краса квітучого саду облагороджує людину, виховує в неї лагідність, доброту.

Немов її власні думки вимовив уголос старий садівник на екрані, звертаючись до учителів: «Вчіть садівництва по всіх школах країни, так само, як вчите їх рідної мови й арифметики. Зціліть людей від деревобоязні, деревоненависництва й байдужості. Прикраситься світ».

І її натурі це не чуже: робити кращим усе, до чого доторкається її рука.

На силючому піску завулка перед двором викохує жінка і троянди, і гвоздики, і півонії. Виноград зеле-

ною стіною заплів паркан, і на тому густому тлі найвно біліють ромашки, а пізніше — лілеї. Заквітчано і попідвіконню. «Наче у дівки на виданні»,— було казали мати. А Марія, здавалося, якісь чари зпала до квітів. Колючий довголистий кактус, що у інших господиць роками сидів собі в звичайному горщечку і вибруньковував кількома вогнецвітами, у неї розрісся так буйно, що для нього спеціального ящика змайстрували. А зацвітав так рясно, що довкола аж променилося від ніжно-червонястих, наче підсвічених зсередини квітів. Може, навіть, неопалима купина — то саме і був такий племенистий куц. І герані, і лимонне дерево — буйнолисті, щедрі на цвіт у неї виростили. Легку руку має на квіти.

До всього живого, що потребувало опіки, ласки, догляду, озивається її душа. І все живе віддячує Марії за любов дорідністю, плодом, цвітом.

Була засмучена, коли в час її хвороби біля телятника не дуже ретельно поливали молоді деревця, і листя взялося по краях осінньою жовтизною. Виходжувала їх потім, примовляючи щось до кожного, немов завинила перед ними.

І біля контори квітники — то Марії Харитонівни старання.

І перед народним музеєм. Аби хтось один на зачин доброї справи знайшовся, а потім уже і люди пособлять. Найтрудніше, найдовше — доки отой перший знайдеться. А її не раз на віку першою доводилось ступати. Першою — а за нею вже йшли вслід.

Літературу рідну читає жінка, мов також про все те, що і на її віку було.

...Мені тринадцятий минало —
Я пас ягнята за селом...

Немов про неї написано, про її дитинство. І про село, котре мов писанка, та в котрім люди мучились,

як в пеклі,— то теж наче про Токарі-Бережки, котрі і вона ще пам'ятає. Як була маленька, то ще жили кілька дідусів і бабусь, які панщину знали. Аж не віриться Марії, що такі два різні світи в одній її долі умістилися. Що вона сама на власні очі бачила ще й панів у Михайлівці. Що наймитувала вкупі з однолітками. Що так би й залишилася темною, неграмотною бабою, обсіли б діти, злидні, нестатки. Вічна гризота, де заробити той шмат хліба, вічне напівконяче життя. Таке судилося — якби не революція у Жовтні.

А коли читала «Бур'ян» Андрія Головка, аж здивувалася, як вдалося так правдиво Давида Мотузку списати — поміняй ім'я, і буде викапаний їхній перший голова, тридцятитисячник Євген Іванович Беренський.

І «Підняту цілину» наче повість своєї юності читала. І «Велику рідню».

І мислила собі, що то теж нелегкий талан, пелегка праця — так добирати слово до слова, щоб люди у книжці пізнавали свої долі, свої думи і мрії, щоб їм хотілося стати кращими, більше добра на землі зробити.

По-іншому, глибше, немов зазирнувши у таємницю письменницької праці, сприймала і довгочасні приїзди на Лебединщину Костя Олексійовича Гордієнка — шанованого і знамого на Україні письменника. Вів і її, Марію, привітав щиро з п'ятдесятиліттям, прийшов на колгоспне свято. Його давні й добрі знайомі і колгоспний зоотехнік лауреат Державної премії Семен Макарович Гайдаш, і директор племінного радгоспу, теж лауреат, Григорій Панасович Кириченко, і Іван Тимофійович Хобот, і Герой Соціалістичної Праці, тракторист їхнього-таки колгоспу Яків Митрофанович Шульга.

Пригадує Марія розмови з письменником. Тепер знає — в чийсь долі і її доля відгукнеться. Та в кни-

гах все і так, і немов не зовсім так, як у житті. Там — побачать себе і такими, як звикли бачити щодня, і водночас немов кращими, чистішими. Немов не стане для письменника полови буденщини, і в потоці наче сірих і однакових днів він зупинить ті хвилини, що і їх, трударів, хвилювали, западали в серце. І знайде він просте і мудре, як пшениця, як добірне зерно, слово про їхню, хліборобську, колгоспну працю на цій землі.

Трудний то був рік — підготовки до екзаменів за десятирічку — трудний, але радісний тим пізнанням, яке приходило до жінки.

А от з алгеброю вони не ладили. І з тригонометрією теж. Як не ладили багато учнів і в Токарях, і в Михайлівці. Тепер уже знала, що то не просто лінивство чи недбалість. Бо в інших з історії чи тієї ж хімії були вічні «трійки». Особливо виразно це бачилося в старших класах. Міркувала: в перших-третьох чи не половина дітей — відмінники і такі, що на «п'ять» і «чотири» вчать. Отож, основи основ усім легко даються. Якись начала всіх наук мають засвоїти всі діти, доки в семирічці вчать. А пізніше — нащо три роки силувати до математики, коли хлопець чи дівчина не схильні до них? А інших — до літературних творів, коли вони нічого, крім зазубрених текстів з підручника, не напишуть? Чи не мудріше спрямовано розвивати природні здібності дитини, щоб восьмий, дев'ятий, десятый класи мали вже визначений ухил чи то природничий, чи математичний, чи гуманітарний?

Пору навчання у сільськогосподарському технікумі у Висторопах Марія Харитонівна згадує уже й без тіні ніяковості. Тут, на заочному відділенні, здобували знання багато таких жінок, як вона. Наука давалася легко, бо теорія накладалась на той багатий досвід, що його дали десятиліття праці на фермі.

Савченко була не звичайною студенткою. Доки йшлося про основи мічурінського вчення в біології, про хімічний склад кормів, їхню калорійність, кількість вітамінів, про кормову базу сучасного тваринництва, найдоцільніші раціони годівлі — то розповідали викладачі. Коли ж бували лекції про практику крапчих тваринників, то не раз зверталися до Марії Харитонівни, і студентка займала місце викладача за кафедрою.

Після сесій їй писали листи з сусідніх сіл, з інших районів і областей України, дякуючи за добру науку, оповідаючи, щоб з методів знатної доярки уже запровадили в себе, питаючи поради, коли щось не до ладу виходило.

Не крила ні від себе, ні від людей, що їй така увага приємна, хвалу своїй працьовитості сиріймала без удаваної скромності чи пихи — сиріймала зі спокійною гідністю, як кожна трудяща людина, що знає ціну усілякій праці — і своїй теж.

А потім стала замислюватись: у вітальних промовах на різних нарадах говоряться високі, гучні слова на її честь; промовці захоплюються і дивуються, що можна по стільки тисяч літрів молока доїти від корови. А далі що? Яка користь ділу од того?

Добре йде наша, токарівська ферма. Весь колгосп. А що в сусідів? А чому по області падої середні?

«Люди тобі довіряють, дбай про людей, служи людям», — пригадався наказ діда Костя.

Тепер при кожній нагоді заглядала на ферми до сусідів, цікавилася, як і що там, не чекаючи, доки в Токарі по науку приїдуть. І збагнула, що для багатьох господарств та наука ще просто не під силу, бо й худобу тримали в старих скособочених корівниках, і де вже там вітамінізованих — звичайних кормів не ставало.

Одні колгоспи ще після війни п'як не могли стати

на ноги — і про допомогу їм дбала Марія в районі, в області.

Інші занедбали тваринництво через нехлюйство, безголовість артільного керівництва. Тут уже інші ліки були потрібні.

А ще в інших немов і корівники були справні, і кормів — удосталь, а діло не йшло на лад. Приглядалася, як доять жінки, дівчата. Тоді просила, щоб їй місцем поступилися. Питала, як звати корову, примовляла до неї лагідно, гладила, а тоді вже бралася до діла. Усією долонею, міцно стиснутим кулаком здоювала, а не тільки пальцями. Пояснювала, як масажувати вим'я.

Щораз більше приїздило доярок і в Токарі. Розмови з окремими людьми чи й групами забирали багато часу. Його, того вільного часу, тепер, як ніколи, не вистачало Марії Харитонівні. Порадилися в районі. І надумали таке: взимку відкрити в Токарях школу передового досвіду, щоб не годину, не день знайомилися всі охочі з методами роботи на токарівській фермі, не одне щось для себе вихоплювали, а засвоїли все — і годівлю, і утримання, і догляд, і доїння.

Взимку токарівський міжколгоспний будинок відпочинку став правити за своєрідний інтернат для доярок, які приїздили по науку.

З побожністю, мов на музейні експонати, поглядали вони на знаменитих на всю країну корів — Рєзву, Победу, Оську. І таїли ревниву думку, що до цих, до рекордисток, звісно ніхто і не підпустить на практичних заняттях. Але Харитонівна, уважно наглядаючи за курсантками, довіряла їм усіх корів, поправляла кожну, навчала дойти так, як сама наловчилася.

І ця довіра, може, і була тим світлим промінцем, який прихилив сотні людей на бік Харитонівни. І ті сотні повірили, що і в своїх колгоспах вони зможуть дати такий самий лад на фермах, як в Токарях.

За сталі високі надої молока, за те, що людям щедро передавала свої знання і вміння, Марію Харитонівну Савченко було нагороджено другою Золотою Зіркою.

Ще ширшу дорогу торували тепер до Токарів-Бережок гості з усіх усюд. А токарівська ферма готувалася до новації, яка і обнадіювала і лякала водночас: на порі стало механізоване доїння.

«Нарешті»,— готові вже були з полегкістю зітхнути доярки, знаючи, що на схилі віку багатьох чекала зрадлива неміч рук, коли навіть ложка витанцьовувала від дрібного тремтіння, коли вени збухали сивими вузлами і пічпим не можна було вгамувати болю. Нарешті техніка прийшла і їм на допомогу, знайшлися люди, які і про доярок подбали. І водночас гнітила непевність: а як худоба? Чи не впадуть надої?

Навіть найбільші скептики не думали, що справдяться найгірші побоювання. Надої упали катастрофічно. Після переможних фанфар на славу механізації повсюди прокотилася хвиля такої ж дружної огуди: мовляв, вугілля можна рубати комбайном, до всього іншого, неживого, годиться і механізація, і автоматика. Корова ж — не верстат. Її поров не зміниш, не пристосуєш...

«А чому — ні?» — замислилась Марія, згадуючи, як сахалася череда від перших тракторів, автомашин, що іводі наздоганяли їх на шляху. Та що там череда! А люди? Тепер же корови спокійно обертаються на звук мотора. Звикли, при звичайлися.

Отже, треба привчати і до доїльних апаратів. З такими труднощами приживалася нова техніка, що інколи і найзатятіші сумніватися починали. Як не третину, то половину мусили добирати вручну.

І ласкою, і гостинцем задобрювала своїх корів Марія Харитонівна. І старалася, щоб апарати були добре

припасовані,— тоді наче й тварини спокійніше поведилися.

Не день, не два призвичаювалися до нововведення. А як пішло діло на лад, стала Харитонівна збільшувати групу. Вже корів було не вісім, не дванадцять — а й двадцять, і двадцять п'ять. Пізніше — і сорок.

Ліда Харченко першою наслідувала приклад Марії Савченко — узяла доїти тридцять шість корів. Щоправда, як і в усякому новому ділі, котре важко давалося, перші задали занадто високий темп, визначили межу майже граничну. Але такий приклад довів красномовніше за всілякі умовляння, що новий спосіб — справді вигідніший.

Тепер електродоїння — звичне, як звичні й кормороздавач, і транспортер для прибирання гною, і автопоїлки.

Звична і група, в якій двадцять — двадцять п'ять корів. Багатолітній досвід показав, що таку кількість найкраще може доглянути доярка за сучасного рівня механізації.

...Котрогось дня разом з Харитонівною їдемо на літню ферму. Пастухи саме женуть з пасовища стадо. Корови ще трохи чекатимуть у своєму загоні над самісіньким Пелом, доки кормороздавальний комбайн з величезним, мало не з вагон бункером, обійде між усіма рядами стійл і роздасть зелений корм.

Ветфельдшер оглядає тих корів, що не були на паші. Над'їхала і Параска Харитонівна Савченко — зоотехнік по штучному осіменінню. Доста і їй роботи.

Вже кілька днів роздумую про таке: раніше, ну, от хоч би і в повоснні роки, коли доярки самі дбали про корм для худоби і кожна, як могла, намагалася більше і краще нагодувати своїх, коли й доїли вручну, тоді справді все залежало од самої трудівниці.

А тепер же — випасають корів усіх на однакових

травах, чи на звичайних, чи на культурних, підсіяних луках, підкорм теж усім однаковий завдають, доїльні апарати однакові — чому ж такою відчутною буває різниця, коли підводять підсумки? І за день, і за місяць, і за рік? В чому секрет нинішніх високих надой?

Прямо запитую про це Харитонівну.

— Сумлінність доярки, старанність її, ласкаве поводження з худобою, — в котрий раз паголошує жінка. — А ще — вміле роздоювання первісток. А крім того, ми ще й групи відповідно комплектуємо.

Школа Марії Савченко... Чи не єдина на всю Україну школа доярок. Бо передовиків у нас багато, така ж широка наука організована лише в Токарях-Бережках, в колгоспі імені Леніна.

Три тисячі доярок, зоотехніків, завідуючих фермами переймали тут досвід Харитонівни. Три тисячі — ціла армія!

Найбільше — земляки, з Сумської області. Але й з дальніх віддалині їдуть: і з Воронежа, і з Павлодара, і з Саратовщини, і зі Ставропілля, і з Курщини, і з Білгородщини.

Виростуть серед учнів Харитонівни хороші трударі, що, можливо, і з нею врівень колись стануть.

Ольга Радчук, молода доярка, про яку нині схвально говорять в області. Микола Шило — з колгоспу «За заповітами Ілліча». А праця Ніни Іванівни Грушки, отієї самої Ніни, що матері своїй Парасці Василівні Клименко підлітком узялася допомагати по війні, уже увінчана Золотою Зіркою. Уже й вона сягає рубежу, означеного круглою цифрою, — 7000.

Марія Харитонівна з радістю і гордістю рекомендувала славну трудівницю до лав партії комуністів.

ДОРОГИ ДО ЛЮДЕЙ

Липень наливає у притихлих садах яблука, клонить додолу колос. Глибока синява уже блякне, вигорає край неба — припало і її жагуче біле сонце.

Марія Харитонівна лаштується в дорогу — цього разу далеку дорогу. У Вірменію. На свято. На п'ятдесятіріччя республіки братньої.

Новий світло-сірий костюм гарно облягає постать, приємно холодить шовк блузи, і, мов біла піна, — мережива на комірці й манжетах.

Ще зо два десятки років скинути з пліч — зовсім би гарно було! Зрештою, хай би роки собі й лишалися, а недуги усілякі щоб відпустили, бо щось частенько стали нагадувати про себе.

Кажуть, що оті горяни, до яких вони їдуть на свято, знають секрети довголіття і молодості. По сто і більше літ живуть вівчарі на гірських полонинах. Думає собі, що і вона ті секрети знає — аби не війна, аби не та неймовірна напруга усіх духовних і фізичних сил, коли один рік за десятиліття йшов, аби не холод, голод, зболене серце...

Вірменія...

Сперлася рукою на стіл. Замислилась. Пальці несамохіть розгладили зморщечку на скатертині, накрохмаленій, напрасованій. Це ж стелила її на стіл і тоді, як планованого гостя приймала в хаті — Петра Юхимовича Шелеста.

Він приїхав на літню ферму, з усіма доярками познайомився. Розпитував, скільки заробляють жінки, яка пенсія в колгоспі. А тоді Харитонівна запросила його і до себе додому. Хоч, може, й не мав вільної хвилини, але прийняв запросини. І навіть пополуднувати погодився.

Прийшлося до слова, то згадали, у скількох краях бувала господиня, який то великий наш Союз.

Справді, велика у нас рідня. От їх, українців, прихистили у себе в роки війни воронезці і саратовці. А скільки люду полягло за визволення України — з усіх країв великого Союзу. І не злічити. А й тепер від народу до народу дороги щораз ширші.

У Малій Ворожбі, в колгоспі «Маяк» навіть цього літа вірмени працюють — енергетики. Там за старшого у них такий меткий молодик, за кілька місяців вивчився вже й по-українському говорити. Гляди, й приворожить яку дівчину і чи до свого Ленінакана забере, чи й на Україні сам залишиться. І поведеться новий рід — смаглявочолий, кучерявий, синьоокий...

У таку хвилину, перед новою дорогою, згадує Харитонівна різні свої поїздки, гостини. Давні й недавні.

Дивовижний став світ: за шість годин переніс літак українців аж під Памірські гори, аж до сніжного Ала-Тау, в Киргизію, у Фрунзе. Теж запросили їх тоді на свято.

З цікавістю прислухалася до іншої мови, милувалася красою тонкостанних, чорнявих дівчат на вулицях столиці.

Та за іншим, незнайомим, інакшим щораз виразніше проступало і те, що було близьке і зрозуміле їй, українській жінці.

І гордість, з якою млі господарі показували свою Академію наук, оперний театр, клініку, де вже й серце оперують, і бібліотеку з мільйонами книг, і картинну галерею. Вона, Марія, як ніхто інший розуміла цю гордість народу, котрий до революції не мав навіть своєї писемності. І з уст в уста передавав твори, складені за століття. В долі цілого народу, цілої нації українська трудівниця знаходила співзвучне своїй власній долі.

У Чуйській долині зовсім по-рідному шуміли до неї тополі, і хати визирали з вишняків зовсім як на

Сумщині. І бурячок на полях лопотів таким самим шовковистим листом.

І знову в котрий раз подумала про велику рідню, коли їй сказали, що десятки тисяч українців, евакуйованих в дні війни, знайшли притулок на киргизській землі, що тут в багатьох госпіталях гоїли рани воїни. Що киргизькі колгоспниці заповзялися працювати ще краще, ніж українські п'ятисотенниці,— і таки обігнали їх. Саме у воєнні роки, коли кожен кілограм цукру, кожна пригорща зерна були мов саме життя, бо ж Україна — хлібодайна житниця — німувала під чорною хмарою фашистської окупації.

Багатьох земляків зустріли українці на братній землі. І вони зі сльозами слухали і слово Петра Тимофійовича Тронька, і Марії Харитонівни Савченко, і пісні, що їх з берегів Дніпра, як вітання і дарунок, привезла в країну Небесних Гір Єлизавета Чавдар.

Бувала Марія Харитонівна і в Алма-Аті. В тім краю, де карався колись у неволі великий поет України Тарас Григорович Шевченко, пізнала багатьох гарних людей, розділила з ними радість свята, коли Казахстан святкував п'ятдесятиліття Радянської влади. В ті ж дні ближче познайомилася, бесідувала і з Генеральним секретарем ЦК КПРС. Розпитував її, як працюється, як живеться тепер людям в їхньому селі.

Так, немало було доріг, що вели Харитонівну у святкову гостину до сусідів, друзів, братів.

А ще більше їздила вона діла свого навчати усіх, хто був до тієї науки охочий, досвід радянського колгоспного господарювання передавати.

У березні 1949 року запросили їх, двох прославлених трудівниць, Марію Савченко і Галину Буркацьку, голову колгоспу «Радянська Україна» з Черкащини, на Всепольський з'їзд Спільки селянської взаємодопомоги.

Не дні з'їзду, не виступ на ньому, навіть не робо-

чі зустрічі, коли просто, закачавши рукава, показувала, як доїти,— не це зринає в пам'яті. А настрій, який супроводив їх у Польщі.

Біле маяння хустинок, що ними, мов прапорцями, вітали українок варшав'яни-будівельники; букети пролісків, що пахли і талим свігом, і гіркотою молодої кори, пахли весною, оновленням; і кортежі вершників, які супроводжували їхню машину од села до села. У гриви коней вплетені паперові яскраві квіти, шовкові стрічки — наче весільний кортеж. І так від Варшави до Лодзя, потім до Вроцлава.

Заквітчана машина, завітчані коні. Мов перелився у мирне річище той переможний марш, яким пройшли через Європу три роки тому наші вояки-визволителі, рятуючи народи від повного знищення, рятуючи повсталу Варшаву, рятуючи в'язнів Освенціма.

Вони, і Марія Савченко, і Галина Буркацька, відчували на собі відсвіт того захопленого схиляння, тієї любові й вдячності, якої зажили тут для всієї країни солдати-переможці, їхні чоловіки, брати, сини. Відчували себе продовжувачами тієї ж великої місії, були посланцями миру, дружби, вільної праці, оповідали братньому народові, як оновлювали свій світ.

Був березень. Хмільний і сонячний. Четвертий повоспний березень. І серце повнилося надією на довгий мир, на добро, на щастя, на оновлення усього світу, що відроджувався на страхітливих згарищах і руїнах війни.

А наступного року пролягла дорога до болгарських другарів, у Позаржик, у Куртов-Конаре, а відтоді більше як двадцять літ між сонячною підбалканською країною і зеленотінявим сумським селом снуються світлі узи дружби, братерства.

Тисяча дев'яност шістдесят восьмого року запросили Марію Харитонівну на два тижні у Радець, щоб і там провела такі заняття в школі передового

досвіду, як в рідних Токарях. Охоче поїхала. І мала справжню приємність від занять і сама, бо слухачі кожне слово ловили, і за кілька днів могла з ними порозумітися без перекладача. Науку переймали добре. Вірили її досвідові, слухали усіх порад.

Але довір'я це мусила спочатку завоювати. Те, що писали газети про працю героїні, видавалося фантастичним, неймовірним. І коли Марія Харитонівна приїхала в Радець, на літню ферму, подібну до токарівської, після вітань і промов, після її слова про свою роботу, болгари зажадали: нехай отут, прилюдно, видоїть корову. Коли молока буде більше, ніж звичайно,— тоді й справді методи Савченко гідні уваги.

Відверто кажучи, вимога була не зовсім лицарська: адже вся обстановка незвичайна — величезний натовп людей, шум, гамір вочевидь дратували худобу; не знала її норову, звичок; крім того, тварина була звична до звуків іншої мови, і це теж щось значило.

Попросила у завідуючого фермою, котрий добре розумів по-російському, привести для показового доїння хоча б не тугодійну корову. Він кивнув, лукаво усміхнувся і пішов до стада.

Ще коли виводили на середину плацу ту рогату худобину, Савченко зрозуміла, що буде непереливки. Корова уширалася, поровила боднути навіть свого постійного дояра. Натовп загомонів, завирував. Тоді все стихло, болгари щільно обступили майдан, залишивши в центрі кола Марію Харитонівну сам на сам з норовистою твариною.

Передні зігнулися, повитягавши шиї, через їхні плечі зазирали десятки інших цікавих.

Не підходячи близько, Марія Харитонівна заговорила до корови, на лагідний, пестливий лад повторювала її кличку. Та заспокоїлася, перестала косити лякливим оком. Тоді жінка підійшла до неї, стала огладжувати тварині боки, спину, поплескала по шиї.

На хребті, наче сухий мох, кострубатилася злиняла шерсть. Спина вочевидь свербіла у худобини. То Харитонівна, уже зовсім освоївшись, склала хвоста корові удвоє і, наче шкрябачкою, добряче пошурувала спину, боки, обчистила лийку старанно. А тоді вже попросила, щоб дали теплої води змити руки. Потому обмила вим'я корові, промасажувала його. І весь час лагідно гомоніла з твариною. Зрештою, і корова глянула на жінку добрим оком. Аж тоді Харитонівна почала доїти. Присунула ближче ослінчик, зручніше поставила дійницю. Рухи завчені, майже автоматичні. І так само, майже автоматично, думка фіксує: корова тугодійна, помалу віддає молоко, треба поморочитись довше, ніж звичайно. Спливають хвилини за хвилинами. В напруженій тиші чути тільки цвікання молока.

Нарешті все. Скінчено доїння. Гомін хвилиною перекотився через юрбу, вона заворушилася, зламавши коло, і тепер посунула назирці за завідуючим фермою, який прийняв з рук Марії Харитонівни дійницю і пішов заміряти, скільки ж є молока.

Териквий холодок ворухився під серцем в жінки, як у час найтяжчого екзамена. А таки — екзамен. І від його успіху залежить дуже багато не стільки для неї самої, Марії, як для усієї великої держави, посланцем якої вона прийшла до цих людей.

Українській колгоспниці потрібна була перемога — і тільки перемога — на цьому крихітному плацдармі, в цьому маленькому змаганні. Щоб утвердити віру в таких же трударок, як сама, щоб їм легшою стелилася путь, котру вона, Марія, вже пройшла...

Нарешті довгождане:

— Більше!

— Більше! Більше! — підхопили голоси, в натовпі заплескали в долоні, Марії Харитонівни гаряче потискали руки.

Холодок настороженої цікавості, що, мов тонка крига, обліг довкола Марії, поки була в центрі кола, враз розтанув, і справжня повинь добрих почуттів опромінила і зіграла жінку.

А потім був цілий місяць такої самої напруженої роботи в Угорщині. І так само спочатку стриманість і уважне вивчення прийомів праці доярки, а потім — найщиріше захоплення, вдячність за науку.

Українська героїня-трудівниця, її праця здобули світове визнання.

Мирна праця мирних народів. Мир як запорука життя і прогресу. Про це мріяли в усі часи. В наш вік однієї мрії мало. Мир, завойований ціною мільйонів життів радянських воїнів, тепер обороняють і відстоюють мільйони трударів.

Іхнім посланцем їде до Франції член Радянського Комітету захисту миру Марія Харитонівна Савченко. Спершу про приїзд нашої делегації до Парижа не повідомляє преса, офіційні власті не хочуть розголошу. Та зустрічі в робітничих кварталах, мітинги стають такі багатолюдні, чутка про жінку героїчної долі, яка звершила справжній подвиг в роки війни і тепер якихось фантастичних успіхів домоглася, шириться так швидко, що, нарешті, про знатних гостей пишуть газети, передає радіо.

Робітничий Париж вдячний українській гості, що вона прийшла до Стіни комунарів вшанувати пам'ять національних героїв Франції. Вдячний за простоту і привітність, за те, що вона, член парламента, велика людина, заходить в гостину до скромних трудівників, і в неї можна розпитати про все, що цікавить робітника-француза в житті Радянської країни.

Часто практична жінка бере верх і в ділових колах, і Марію Харитонівну запрошує на прийом один з капіталістів — власник великих ферм.

Прийом призначено на вихідний день. Господареві

На фото (справа наліво): член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест; голова Комітету радянських жінок, перша жінка-космонавт, Герой Радянського Союзу В. В. Ніколаєва-Терешкова; член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицький; двічі Герой Соціалістичної Праці М. Х. Савченко на зборах активу жінок міста-героя Києва (вересень, 1971 р.).

Вісім — десять листів — така щоденна пошта депутата.

Галина Євгеніївна Буркацька і Марія Харитонівна
Савченко (1952 рік).

Погруддя героїні в парку біля колгоспного
будинку відпочинку.

Зорі земні і космічні. У Москві зустрілися героїня-
доярка М. Х. Савченко і герой-космонавт
А. В. Філіпченко.

В літньому таборі

на Захаревщині.

Герой Соціалістичної Праці Ніна Іванівна Грушка —
вихованка і послідовниця Марії Харитонівни
Савченко.

Серед учасників обласного змагання молодих
доярок.

Подружжя ветеранів. Біля музею трудової слави.
(Один з перших доярів країни, кавалер ордена
Леніна, ветеран війни Іван Тимофійович Хобот
і Марія Харитонівна Савченко).

М. Х. Савченко радиться з науковим співробітником
Сумської сільськогосподарської станції
Л. А. Стаценко.

Серед слухачів школи передового досвіду.

В колі родини. На руках у Марії Харитонівни менша онука — Тетяна,
поруч старша — Лариса. Зліва — невістка, сестри і чоловік.

На Тарасовій горі. М. Х. Савченко і О. К. Диптан
садять дубочок в пам'ять Шевченкового ювілею
(травень, 1964 р.)

В Парижі українську колгоспницю вітають друзі
з Комітету захисту миру.

На ювілейному пленумі творчих Союзів, присвяченому 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка (зліва направо):
О. Прокоф'єв, К. Федін, М. Савченко, О. Динтан, Н. Заглада,
М. Тихонов, О. Гошар.

Три покоління токарівських трудівниць-доярок.

В гостях у німецьких друзів.

Делегація України на святкуванні 25-річчя Радянської Киргизії. Друга справа — Марія Харитонівна Савченко.

імпоує певна замкнутість і небагатослівність української гості. Розмова у них чисто фахова: утримання, раціон, літня годівля, племінна справа. Марія Харитонівна каже, що хотіла б подивитися, які ферми у пана господаря.

— О мадам, вони далеко,— пояснює він,— і у вихідний день навряд чи варто тратити час на таку поїздку. Нехай гостя повірить йому на слово, що порядок там належний і, можливо,— господар робить ефектну паузу,— навіть кращий, ніж у знаменитій гості. Знаєте, все-таки культурні традиції давні. А Росія з такої дикості, темряви,— хай мадам вибачить, але це правда,— піднімалася.

Зрештою, свиноферми, котрі тут, поруч, можуть дати уяву про те, як ведеться господарство. Француз запрошує на оглядини тільки мадам Савченко. Справді-бо, іншим це просто не цікаво.

Чим ближче підходили до ферми, тим занепокоєніше озиралася Марія Харитонівна на господаря: лемент розлягався такий, що хоч вуха затикай. Вереск, хрюкання, мало не стогін — на всі заставки.

— Ми лише заглянемо через фрамугу, прорізану в брамі,— пояснив господар,— а заходити не будемо, щоб зайве не дратувати тварин. Сьогодні велике церковне свято (даруйте, забув, що у вашій країні цього не визнають), але правовірний француз не дозволить собі працювати в такий день. Тому свині сьогодні не годовані...

Марія Харитонівна аж озирнулася на господаря, чи не жартує, бува. Ні, мовилося цілком серйозно. «Ех ви,— культурні традиції... Порядок...» — з жалем поглянула на тварин, що несамовітіли з голоду, і втратила всякий інтерес і до ферм, і до розмови, і до господаря. А він ніяк не міг збагнути дивної і різкої зміни в настрої іменитої гості.

Якою б цікавою не була кожна закордонна подо-

рож, якими б напруженими не бували ті дні, за якийсь тиждень жінка починала пудьгувати за домівкою, за рідною землею, за звичною працею. І вже не лягали на душу ніякі старожитності, ніякі музеї, втомлювала чужа мова, чужі звичаї. Напружено прислухалася до гомону вулиці, чи не почує, бува, рідного слова.

Зі святковим настроєм позирала у вікно вагона, коли поминали прикордонну смугу — в Бресті, Чопі чи Вадул-Сереті — і прикипала поглядом до червоно-зеленого смугастого стовпа з таким рідним гербом. Нарешті — вдома, на своїй землі.

І після пишноти всіх прийомів, розкоші квітів, райдужних зблисків кришталю і мелодійних передзвонів столового срібла до сліз близька і рідна була своя хата, і найсмачніша страва (хай то і просто картопля, яку зварив Іван Тимофійович, зустрічаючи дружину) на домашній тарілці з зеленим пасочком по краю, і очі спрагло голубили кожну гілку в саду, руки самі тягнулися там бур'янину вимкнути, там стебло підв'язати, там підпушити земельку, щоб жоржини вдома могли воду пити. Вішала в шафу парадні костюми і сукні і з насолодою переодягалася в простеньке своє ситцеве, в жовто-зелені квіточки чи хвилясті сині смуги. Праця — то для неї справжнє, коли чуває себе при місці, при ділі, коли знає, що день прожитий не марно.

З висоти цих своїх днів сприймає потім звістки, які прилітають з усіх кінців світу:

«Дрога товажишко!..» — з Польщі.

«Міла моя Марія!..» — з Пловдива.

«Шер Марі!» — на листівці, де така гарна паризька площа, Ла-Плас-де-ля-Конкорд. Друзі запитують про її здоров'я, успіхи, оповідають про своє життя, працю, просять поради, кличуть в гості.

Видать, ще не одна дорога покличе жінку з села, не раз їй ще мандрівочка запахне.

Та з-посеред усіх запрошень одне вона прийняла з таким хвилюванням, як жодне інше,— від колгоспників Саратовщини, з того району, де перебули у війну два з лишнім роки. Хотіла їхати — і боялася. Як боїмося усі ми зустрічі з молодістю, щоб не відчутти раптом невблаганного тягара літ, щоб не спонелити серпанок, яким оповите минуле, де згладжені гострі кути, вивітрило дрібнодення і залишилися спомини про високе і чисте.

Волга плинула така ж величава і спокійна. А всього іншого Марія Харитонівна не впізнавала — ні Саратова, білостіпного, зеленокучерявого, ні Вольська, ні села. Молодших, красивіших, кращих, святкових — зовсім не тих, в котрі вписалися її найтрудніші і, може, найзвитяжніші роки.

А господарів на якусь мить, видно, приголомшили і блиск Золотих Зірок, і ціла райдуга кольорів на орденських стрічках — стояли віч-на-віч, немов міряючи відстань років, що пролягла між ними.

І раптом в тиші — радієний вигук жінки, що надійшла оце зараз, трохи припізнившись:

— Марія! Та чи ж це ти?

Савченко ніяково поглядала на старшу жінку і слувалась пригадати, хто ж вона.

Та запечалилась на мить, збагнувши, в чім річ.

— Не пізнаєш. Стара я стала. А ти така ж, як і була. Я тебе зразу узнала, хоч од твого золота, — кивнула на густий блиск нагород, — аж очам боляче. Ти ж у мене жила, Маріє.

І тоді враз наче хто прибрав машкару зі старечого лица, крізь зморшки проглянулися знайомі риси.

— Прости мене, — мовила тихо.

І обнялися дві жінки міцно-міцно. І розцілувалися, як сестри. І плакали, і сміялися крізь сльози, не ховаючи тих сліз. Бо в них вихлюпнулось те, чого, мабуть, ніякими словами не скажеш.

«Я ТАК Ї ЛЮБЛЮ, МОЮ УКРАЇНУ...»

Ще вчора зранку господарила на фермі, їздила на Захаревщину дивитися, чи все готове в літньому таборі для худоби, а сьогодні — наче зовсім в іншому світі. Велику залу Верховної Ради заливають потоки світла, грані кришталевих підвісок парадної люстри грають райдужними переливами.

Між строгих темних убрань особливо вирізняються вишиванки, шовки східних шалей, сарі, під склепінням відлунюють мови мало не всіх народів планети. Бо таки весь світ цієї весни шанує Кобзаря, його 150-літній ювілей.

На урочистій пленум творчих Спілок запрошені і прославлені трудівники України. Погляди не одного письменника і художника, композитора і артиста зупиняються ось на цьому ряді, де сидять поруч Марія Харитонівна Савченко, Ольга Климентіївна Диптан, Надія Григорівна Заглада.

Жінки уважно слухають промови державних діячів і митців і українських, і з братніх республік, і з закордону, щоб потім усе до найменших подробиць розповісти вдома, в своїх селах, колгоспах.

У них і в гадці нема, що ці години воістину історичні, що вони самі, їхня доля, їхня присутність на всесвітньому святі — промовисті і знаменні.

Бо вони, як сотні людей в цьому залі, — діти мужиків, злидарів, а стали володарями в царстві творчості — у найширшому розумінні цього слова. Бо творчістю стали не тільки література, мистецтво, а й праця. Ота, що прокляттям тяжіла над людиною віками, гнула додола, обертаючи чоловіка на робочу худобину.

...Ми надто часто, де треба, а іноді й без кінечної потреби, повторюємо святі слова про нову еру, яку відкрила революція, про те, що Радянська влада —

найдемократичніша влада в світі. Слова ці такі самі святі, як і слова любові до матері.

І ніхто не сумнівається в святості цих почуттів. Але ми говоримо про них не повсякчас, а в якісь небуденні хвилини. Так само в небуденні хвилини треба вимовляти і слова про найбільшу, найсвятішу любов — до своєї Батьківщини, рідної землі. Не затирати ці слова частим вживанням, не тьмарити чисте золото їхньої великої правди.

Кінострічки увічнили на своїх кадрах напружену увагу жінок-трудівниць, їхні погляди і усмішки, коли в час перерви до них підходили вітатися академіки, лауреати. Не могли увічнити лише одного — думок кожної про те, що і їхнє дитинство вписується в безрадісну картину Шевченкових поезій, де в хаті було пекло, неволя, робота тяжкая, де мерло дитя під тинном, і скупими були радощі, коли хоч на хвилю сховатися у бур'янах, майструючи щось із тичок чи соломки. Що наймицками починали і вони своє свідоме, аж надто раннє свідоме життя. Що і їх чекала доля жінок-страдниць. Не когось. Не в книзі. Не в кіно. Не в театрі. Їх самих. Якби не трусонувало світом у Жовтні, не розломило на друзки темне громаддя лихої панської влади, якби не ожили степи, озера, і вольнії, широкії шляхи не прослалися на землі.

Не вміли б того сказати, але відчували свою пряму причетність до здійснення духовних заповітів Кобзаря, бо не покладали рук, щоб багатше і щедріше родила земля, щоб в усьому світі сповнилося поетове, омріяне:

І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі.

Просвітлені глибокою правдою мовлених на святі слів, зворушені увагою, котру виявляли до них — поетових нащадків — гості ювілею, зійшли вони на корабель, який рушав до Канева.

І дарма, що день видався не по-травневому холодним, що й дощ заходжувався бризкати раз у раз, сонячний відсвіт осявав і обличчя, і усмішки, і на високому дніпровому березі між свіжолистої ніжної зелені то там, то там, теж як усмішка, білів пізній цвіт.

Висока повенева вода ще й досі не спала, і лівий низький берег відсунувся бозна-куди. Скільки оком сягнеш — вода й вода, осокори, верболіз, що полощуться в брунатних хвилях.

Найславніших героїв чи володарів не стрічали ніколи так, як стріла Канівщина, Кобзарева земля, гостей поета. Килимами застелили для них дорогу від причалу і аж до сходів, що вели на Тарасову гору. Квіти кидали їм під ноги — і те єдине дуже бентежило Марію Харитонівну, бо не могла наступати на цвіт, сство її противилося цьому.

Доки сходили на високу кручу, передумалось мало не все життя, в котрому не було і однієї легкої стежини, а все круто, все у напрузі, до світла, до щораз вищої мети.

І от стоїть вона, Марія, на тій горі, з якої видно мало не всю Україну. І очима мільйонів таких трудівниць і матерів, як сама, дивиться на весняний світ. І видно їй не тільки день нинішній, а й минулий і прийдешній.

Уклоняється вона поетові, який для волі рідної землі і народу, для волі прийдешніх поколінь зробив більше, ніж десять переможних армій. Рокочуть густі чоловічі голоси: «Як умру, то поховайте...» І світлими сплесками їм услід жіночі: «І мене в сім'ї великій...». Немов з її, Маріїної, душі виспівують.

А тоді в хвилину тиші раптом увірвалося голосне, весняно-переможне кування зозулі. Зовсім поруч — аж чути було низькі, як стогін, переливи між дзвінками і високими звуками: «Ку-ку-г, ку-ку-г!» Люди оберталися на голос птаха, котрий в багряно-урочий

тон свята вплив сріблясту нехитру пісню пробудженої природи. І цієї миті розвіялася мимовільна скованість, яка багатьох тримала в полоні, немовби зозулина срібляста нитка заземлила почуття, вивела їх з облади неймовірно високого напруження.

Лагідно, стихшено гомоніли потім Марія Харитонівна й інші жінки-героїні з Петром Йосиповичем Панчем. Сиділи на лаві під плакучою вербою, слово низалося до слова, мов намісто. Гомоніли трударі — ті, що творять хліб насущний і хліб духовний для свого народу. Що єднало їх, мало знайомих і добре знаних одне одному?

Спільність долі? Так.

Спільність почуттів до великого народного поета, виразника дум і мрій народних? Так.

А ще те, що вело їх крізь усі злигодні, через терни і чорні дні, що осявало їхні труди і дні, що перетриває довіку, скільки існує людина і земля, що її спородила, — те, що вилилось, як сповідь в Кобзаревому слові: «Я так її люблю, мою Україну...»

ТАКИ ВВЕСЬ СВІТ

Автобус на Межирічі переповнений — ледве можна дихнути. Серед загалу, котрий їде з базару, вирізняються святковіше вдягнуті жінки і чоловіки з більшими валізами, дорожніми сумками — зразу знати, що лише до Токарів їдуть, у будинок відпочинку.

Між струсами, що підкидає увесь автобус на вибоїнах, відобуваючи одночасне і «ой!», і «ох!», і «господи!», решетується некваплива розмова.

— В Токарі, на сільській воздух? — делікатно запитує у сусідки-городянки літній чоловік у сірій сорочці.

- В Токарі,— озивається жінка.
- Село знамените.
- Знамените? — дивується вона.
- Аякже. Там же Савченко живе.
- Героїня.
- Харитонівна,— долучаються зразу кілька голосів.

— Наче весь світ так і має знати вашу Савченко,— це кидає з переднього сидіння, котре зразу направо від дверей, худорлява, недбало пов'язана хусткою молодиця. Кофтина якогось непевного кольору. Довкола молодиці, як редут, громадаються порожні кошики з-під полуниці.

— Таки весь світ і знає,— остунається чоловік в сірому.

— Знаємо ми цих героїв,— кидає з-за свого укріплення полуничниця.

Автобус насторожується, вочевидь заінтригований.

— Кажу, знаємо ми цих героїв,— по-своєму витлумачивши тишу, веде далі молодиця.— Як де яка корова молочна об'явиться, так її районне начальство і вибраковує, і вибраковує. Якись там хвороби знаходять. А потім усі ці корівки в Токарях об'явилися, у вашої хваленої Савченко.

— А ви бачили? А ви знаєте?! — аж підводиться з сидіння одна з токарівських колгоспниць, щоб через голови глянути, хто там такої завів.— Встидались би плескати таке. Ми самі з цього села.

— За що купила, за те продаю,— в'яне від рішучої відсічі брудна кофта.

— Продаю, продаю,— недобре позирає токарівська жінка.— Все на продаж. За кожну ягоду три шкури здерти б раді.

— А я своє продаю,— як не скрутиться худорлява, відчуваючи враз презирливу ворожість супутників.

— Отож-бо й є, що своє. А щоб не так людям очі

муляло, то можна й на когось болотом лягнути. Мовляв, і ті не святі.

— А що ж, як вона машину має, то другим уже й не можна?

— А ти знаєш, звідки та машина в неї? — доскіпується чоловік в сірому.

— Звідки-звідки? Та чого ви причепилися до мене? — вже огризається базарювальниця.

— Машина — то ж премія Харитонівні за Виставку. Та й ту вона синові з невісткою оддала, — говорить чоловік про те, про що багато хто й так знає.

Розмова уривається, бо автобус знову добряче трусонуло перед самісінькою токарівською зупинкою.

— А про Харитонівну я вам скажу, — немов підсумовує усю балачку чоловік, виходячи назирці за городянкою-курортницею, — вона весь свій вік так робила, що якби всі так на совість робили, то досі б уже комунізм настав.

СХОДИНКИ ВГОРУ

А жінка, довкола імені якої щойно кипіли такі пристрасті, ледь-ледь переступає вулицею, бліднучи з болю, і чоло, і усе лице її зрошені холодним крапельстим потом. Біль застукує щоразу нагло — посеред слова, посеред подиху. Здушує його в собі, гамує з усіх сил і ось так — крок по кроку — дигає додому неймовірно довгою вулицею. І вже аж темніє в очах, доки замаячить їй рятівний зелений віхтик кишарьса біля воріт.

Сім років тому схопило Харитонівну так, що до Києва в клівіку довелося везти.

Тоскно позирала у вікна палати, за якими лиш верхівки крон перегойдувались. І сум, і жаль обіймав серце. За домівкою. За звичною роботою. Почувалася

пригнічено, як кожна людина, що вперше не може обійти себе, і їй приносять їсти в палату, допомагають перейти коридором.

День минав по дню — а їй не ставало краще. І спочатку обережно, а тоді щораз наполегливіше з нею заговорювали про операцію. Власне, вибору не було.

...Чисто і біло в операційній — як у січневому сонячному полі. Білість і переблиск променів. І холодність, і відчуженість в душі, і якась байдужість. Немов і не з нею те все відбувається, а з кимось іншим, а вона, справжня Марія, тільки звіддала стежить за жінкою на хірургічному столі, запнутою простирадлами, за тим, як лікар бере її руку, рахує пульс:

— Один, два, три, чотири...

Удари лункі, вже й вона їх чує — у скронях, біля ключиць вистукує, і в грудях стає тісно.

А може, це все лише поганий сон, а насправді вона їде в гостину до Миколи, до сина, до свого моряка. І то колеса вистукують: три-чотири, три-чотири.

Хоча ні. То ж упала зима, і тому так біло. І завтра Новий рік. І Іван Тимофійович підтесує хрестовину для ялинки: цюку-цюк, цюку-цюк. Він внесе деревце в хату, як Ларочка вже спатиме, і кімната поволі виповниться таким гострим духом живиці і морозної свіжості, що аж памороки забиватиме. Потім ті пахощі прив'ядатимуть і зовсім зникнуть. І глиця потьмяніє, не блищатиме молодо і весело, і опуститься гілля з усіма прикрасами, і пухнасте юне деревце, умираючи, буде никнути по-старечому, і в тиші ночі буде чути, як сухо скрапуватимуть, мов перестигле зерно з колосу, голки ялинки.

Та ні ж бо! Що це вона зовсім не на той лад думку повела. Ялинка буде, мов дівчинка, що йде в понеділок вранці в дитячий садок: дзвоном колихасться довкола неї накрохмалений, напрасований подолок, і через те навіть лікті боїться притиснути, так і йде

з відведеними в сторони рученятами. І сяють банти, і сяють очі, і дрібно зблискують, мов молода кукурудза, зуби.

На ялипці теж як банти — фольгові метелики. У сріблястих шарах дугасто віддзеркалюється вікно. І Лара заплече в долоні, побачивши себе перед тим вікном. А потім притулиться до лискучої кулі, сміючись з того, яким бараболостим стає піс у відображенні, як видовжується голова. Ні до одного дзеркала так не перекривишся.

Настрибавшись, натішившись, Лариса згадає раптом:

— Бабуню, а що мені Дід Мороз приніс?

— А ти подивись під ялинкою.

— Ні, справді?

— Так справді ж.

Дівчинка вірить і не вірить і, озирваючись на дідуся й бабуся, стає на колінця, зазирає під густі й кристалі віти. І, як і кожного року, витягає звідти чималий пакунок. Дорослі знають, що в ньому, але цієї миті забувають про все, забувають про свої літа, переймаючись оцим дитячим нетерпінням. Лариса розриває обгортки — скоріше, скоріше: що ж там? Цукерки відкладає, навіть не зазирнувши, які вони. А відкривши більшу коробку, аж зацімліла на мить, стуливши долоньки: її давня мрія — швейна машинка, маленька, іграшкова, але справжня. Така, що лялькам усе-усе можна буде пошити. І маленька справжня прасочка.

— Бабуню, спасибі! — кидається обіймати Харитонівну онучка.

— Та це ж не я, а Дід Мороз!

— І Дід Мороз, і ти, — ви разом.

Чи вона потім з онукою довго гуляє, чи знову вернула в давні літа, і через кучугури бреде перед світом — аж задубіла, так змерзла. Ні, щось не те. Хтось

угортає її теплою ковдрою, зігріваються ноги. Так наче вони з Ларою над Пелом, і онука, бавлячись, загортає їх бабусі гарячим піском. Аж тепер нагуляється зі своєю улюбленичкою. Бо ж раніше — робота й робота. Люди хтозна з яких світів їдуть на їхній Псьол, на золотий берег, на повітря цілюще, а самим токарівцям і ніколя тою красою, тим добром навітшатися. Коли й до річки — то хутенько скупнутися після гарячого дня, щоб пилугу і піт з поля, з току, з кошовиці не нести в хату. Діти — ті розкошують. Ті і купаються, і з вудлицями мало не з рання до смеркання у затінку сидять. Которі старші. А малеча нудиться вдома — їх без нагляду дорослих не пускають на річку. Отож і Ларочка всі очі прогледить, доки дочекається, щоб бабуня з нею до Псла зійшла.

Ой, чого ж то так немилосердно починає палити на тому піску? Де вона? Що з нею? Марія розплющує очі і виринає з забуття, як із темної глибини. Отже, операція скінчена, вона вже в палаті, і то вже такий біль і жар в усьому тілі від післяопераційної рани.

— Потерпіть, голубонько, — нахилиється над нею нянечка. Заплющила очі. Терпіти вона вміє. Довге життя такої витримки навчило, що її б на нинішніх трьох стало.

...Як тільки грохи підчуняла, умовила, щоб подзвонили в колгосп. Прискіпливо розвідувалась, як і що на фермі. І хоч голова заспокоював, мовляв, діла в ажурі, видужуйте собі спокійно, Харитонівно, вона нетерпеливилась. Звісно, люди своє діло знають. А без ока завідуючого на фермі, як і без ока господині в хаті. Тепер той неспокій немов додавав сили, прискорював одужання.

Хоче чи й не хоче, а тепер їздить Харитонівна до санаторіїв. І на Кавказ. І в Трускавець — щоб цілюща вода камінці вимивала.

От і минулого року з давньою приятелькою стрілися

на Підкарпатті — з Євгенією Олексіївною Долинюк. Придивлялися одна до одної довго, прискіпливо, відшукуючи, які нові неблаганні міти залишив час. І обі усміхнулися вдоволено, розуміючи одна одну без слів — вони ще не здають своїх рубежів, їм, старій колгоспній гвардії, ще треба і треба жити, щоб надійними, міцними стали руки, які їхнє діло переймають.

Піонери з сусіднього табору узнали, які знаменні жінки в санаторії лікуються, і перестріли їх надвечір цілим загonom. Разом зі старшим вожатим почали упрохувати — прийдіть та прийдіть в гості у табір. Погодилися. Як ти дітям відмовиш? І не рідня, і не схожі між собою, а були наче дві сестри, коли в святкових костюмах, з усіма орденами і медалями, з Золотими Зірками, ішли до юних в гості.

В поглядах обох, в неквапливості рухів — та спокійна гідність, якою завжди вирізняються працелюби, трудівники. Гарні земною красою, мов рідні посестри тієї «Селянки», що її увічнила в бронзі скульптор Мухіна. З такими ж лагідними округлими руками, з яких спливає ласка на все живе, які любовно обгорнуть кожен пагін, зігріють землю, і з цієї любові і ласки вродиться щедрий достаток.

Піонерські сурми вітають героїнь. На них рівняється червоногалстучна дружина. Затинаючись від хвилювання, рапортують дорогим гостям командири загонів.

Потім до них підходять двоє дівчаток, на випростаних руках — шовкові червоні галстуки. Обом жінкам пов'язують ті галстуки. Всі діти захоплено плещуть в долоні, вітаючи почесних піонерів.

І доки Долинюк оповідає дітям про своє життя, свою працю, про те, за що одержала Золоті Зірки, Марія Харитонівна роздумує над тим, що вони таки й справді піонери. Бо піонер — це ж той, що йде першим, торуючи для інших дорогу.

Школа Долинюк. І школа Савченко. В цьому — усе їхнє життя. Недарма стільки літ віддано праці. Улюбленій праці. Може, іще чиясь юна доля візьме собі в душу цю їхню любов і вийде на цю ж дорогу — прямуючи до нових небокраїв.

Усе, що не збулося в дитинстві двох великих трудівниць, дзвенить сьогодні піснюю і сміхом довкола вогнища, радіє, сміється в безжур'ї.

Так десь і її, Харитонівни, онука Лариса зараз. А за кілька літ і менша, Тетянка, вступить в це коло. Згадка про дівчаток теплою хвилею обіймає Харитонівну. Вона дуже сумує, коли довго не бачить їх. І чого ото діти дітей немов аж за самих дітей рідніші? Чому упадаєш за ними так, чого душа за них така неспокійна? Хоч би й знемагала від утоми, а їх завжди догляне. Та й чи не для того люди на світі, щоб кожне нове покоління жило краще, розумніше, цікавіше за своїх батьків? Щоб на одну сходишку вгору щоразу підіймалося.

Пиніцим легко і дивитися вгору, і ступати вгору. Бо її, Харитонівни покоління, тяжко розгинало замілі спини, вбираючи в плоть і в кров: «Ми — не раби, раби — не ми!»

ХАРИТОНІВНА

«Ми, червоні слідопити школи-інтернату № 2 міста Воропежа, з великою цікавістю слухали розповідь Марії Харитонівни Савченко про її життя, про XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Нам дуже сподобався і музей трудової та бойової слави, який ми оглянули.

Ми пишаємося тим, що така жінка, як Марія Харитонівна, живе на нашій землі. І їй ми завдячуємо так само, як воїнам-визволителям, що над нами чисте безхмарне небо».

Не минає дня, щоб у Токарі не приїздили гості — поодинці і колективами, щоб зустрітися з героїнею, послухати її розповіді про з'їзд.

Їй не вперше бувати в Москві, в Кремлі, не вперше комуністи України відряджають її до столиці. За те, що працює на совість, найкраще, веде інших за собою; за те, що дбає не про особисте, а громадське добро; за те, що до людей уважна і чула. Не вмів красиво говорити, але все життя її, вся праця — на видноті і промовляють самі за себе. По ділах, не по словах і оцінюють люди. І то найвища оцінка.

По ділах, по наших господарчих успіхах оцінюють нас і в усьому світі; а вони найпромовистіше агітують за переваги соціалізму.

...Стільки раз бачена, вже добре знана за десятиліття, Москва хвилює при кожній зустрічі. Легкий, як біле марево, університет на Ленінських горах, го-мінка луна голосів під скляним склепінням Київського вокзалу, широчінь вулиць. З-за громадь будинків визирають шпильасті вежі з рубіновими зорями.

Вдень вона піде разом з усією делегацією України зареєструватися в Палаці з'їздів. І тоді зупиняться на Красній площі.

Але буде ще й інша, вечірня зустріч зі священним місцем. Вечірньої пори, коли густі сині сутінки наляжуть на місто. Березневий морозець прихопить кригою калюжки в заглибинах тротуарів. І вітер, навіть серед суцільного каменю велетенських будівель, пахнутиме вологою, гіркістю — неповторно, як пахне всяке весняне пробудження.

Від Манежу перейти на алею саду. І до червонястого надгробка могили Невідомого солдата. Покласти там і свої гвоздики, коло мімоз і пролісків, які і йому, сирові невідомої матері, весну віщують.

Граніт відполірований, і тільки паморозь на нахололому камінні подекуди тьмарить блиск.

Жінка щільніше запинає пухову хустку,— чи то справді надто пронизливим став вечірній вітер, чи то війнуло холодним вітром давніх воєнних літ, коли і вона перейшла рідною землею від Псла до Волги, як солдат, як вірний страж. А тоді знову від Волги до Псла, і вже не насупроти, а навздогін за ними летіла Земля, прискорюючи обертання в мирному польоті...

Красна площа підіймається назустріч така вільна і простора, що аж наче опуклість самої планети тут відчуваєш. Насувається, обступає берегами мереживних башт, шпилів, дахів Історичного, ЦУМу, храму Василя Блаженного і лишає людину сам на сам із великою зорею Спаської вежі, з Мавзолесем Ілліча. Зупинись і подумай, людино, про діла й дні свої. Чи не здрибніла в щоденні, чи завжди міряла свій поступ високою мірою, такою, як він, перший комуніст планети, вождь трудящих усього світу.

Так, її, Маріїне, сумління чисте в цю хвилину самоти і відвертої розмови з власною совістю. Живе так, як він заповідав і вчив, і нема в її житті «зерна неправди за собою». Коли й не доробила чого, коли, може, й помилялася, то не зумисне, не тому, що не хотіла як найліпше, а тому, що й не знала, чи й не вміла, і ступала першою на своїй життєвій дорозі серед своїх земляків, як ступала першою уся держава, увесь народ — між інших держав і народів.

Тисячі тисяч комуністів нині в країні, а починалася партія з жменьки революціонерів. Єдиним комуністом був у Токарях тридцятитисячник Беренський. А нині в їхньому колгоспі комуністи і бригадири, і ланкові, і доярки, і трактористи. Усі вони — рядові великої армії Праці, армії Миру.

Двадцятий, двадцять перший, двадцять другий з'їзди. І ось тепер двадцять четвертий, на котрий і її запрошено.

Для неї, Марії, перемогу комуністичних ідей знаменує щораз більша кількість гостей з усіх кінців світу. Вони приїзджать невеликими групами, але коли б осягнути зором зараз, ось цієї миті, всю земну кулю, до скількох то мільйонів людей доброї волі простягнулися незримі узи, який то велетенський фронт, що веде наступ на безправ'я, злидні, війну — за Мир, Свободу, Процвітання усіх націй і народів.

Відчуває свою кровизу причетність до того, що міцніють ці наші добрі взаємини з братніми народами — бо ж їздила посланцем до них не раз і не двічі.

Трудно, неймовірно трудно виборюється кожна перемога на мирному фронті. Знає вона, як знають її побратими з заводів і шахт, що нашим дипломатам тим легше промовляти на міжнародних форумах і тим вагомніше їх слово, чим добротніша сталь твориться, чим повніші засіки зерном, чим заможніше живе трудяца людина.

Та настане ж колись такий час на планеті — незвично думати про дві тисячі якийсь-то рік — і людство покінчить з війною — найбільшим лихом, що його народжує влада золота, настане вічний мир. Інші житимуть покоління, діти наших онуків і правнуків, і для них оповіді про страхіття війни звучатимуть так, як нам свідчення про дикість і сваволю часів кріпацтва.

Свої у них будуть, у тих прийдешніх, дерзання і тривоги, свої радості і печалі. Але то буде мирне життя. І щоб воно восторжествувало навіки, щоб було воно — Майбутнє, щоб його не спопелила божевільним вибухом атомна катастрофа, не роз'їла, мов пліснява, зневіра, апатія, що нині закрадається в душі тисяч людей, пригнічених агонією приреченого світу, — для того вони тут, біля Ленінового Мавзолею, комуністи, лєнінці, ті, що несуть між люди і народи племінь його учення, за його заповітами перетворюють світ.

Вона готується говорити слово на з'їзді. Їй є про що передумати в ці дні, вечори, хоч іще вдома розмір-кувала і зважила все.

Найголовніше, про що хочеться мовити їй, людині, котра понад тридцять років віддала колгоспній праці, то це про їхню працю, про день сьогоднішній і прийдешній. Ще дуже повільно, під чималим тиском зрушують з місця господарства, які називають міцними середняками. Багатолітня звичка, — так завжди було, — а при тому нехить до нововведень, котрі потребують і розрахунку дбайливого, і затрат — беруть верх над здоровим глуздом.

Є де пасти корів — то їй добре. Чого, мовляв, мудрувати з підсіванням трав? План є і так. А то ще їй повигадують — труби керамічні під землею прокладати, зрошувати пасовисько. Дякувати долі, трави на Україні одвіку росли півроку, чого зайвого клопоту завдавати собі і людям?

Важко довести такому чоловікові, що його метода — уже вчорашній день, що культурні пасовища, строго по науці складені раціони, повна механізація доїння — це тепер на порі. В Прибалтиці он що навіть хочуть повсюдно запровадити: щоб не переливатися з молоком, не бовтати його туди-сюди, прокладається молокоін попід землею — від ферми до заводу. Ні бідонів, ні машин не треба — весь падій перекачують одразу в заводські резервуари. І там про чистопорідність стада дбають. Наука і їм в усьому в пригоді стає.

Добрі господарі то вже їй таке придумують: селектори лаштують, так що контора колгоспу, радгоспу з усіма відділками, фермами з'єднала. Є рації і на машинах фахівців. Першої-ліпшої миті можна через центральний пункт управління знайти потрібну людину, не їдучи в далекий світ.

Ось так по зернині, по дрібочці в усій країні надбано вже справжній золотий скарб і знання, і вмін-

ня. Бери, вивчай, роби і в себе так, як вивірили люди — матимеш з того добру віддачу, добрий прибуток.

І ферма, і поле, та, зрештою, всяка праця на селі потребує діяльних, активних способів. Щоб кожен вкладений карбованець воздавався стократ, щоб більше дешевого, кращого було і хліба і всього, що до хліба.

Снуються думки про те, що й робила, не покладаючи рук, усе життя їй же право не задля нагород і слави — а щоб довести і собі, і людям, що земля наша щедра і на ній справді можливі молочні ріки.

Та ентузіазму, котрий був чи не єдиним рушієм у перші роки соціалістичного будівництва, нині замало. Необхідне те, що називають вдалим поєднанням моральних і матеріальних стимулів, — і винагорода за кращу працю, і шана.

Нехай і невелика та премія — десять чи п'ятнадцять карбованців, а все ж додача до сімейного бюджету. Тільки треба і премії, і дарунки вручати привселюдно, розказавши чи про той урожай, який виростила ланка, чи про те, скільки тисяч літрів молока надоїла доярка. Увага і шана від земляків зроблять ту винагороду втричі коштовнішою.

Бо ж не тільки заради заробітку старається кожен, хто працює.

Пригадай собі, Маріє, як на фермі кінчили возовицю сіна. Таки радість і для тебе, завідуючої, і для людей. Коло контори, просто в затінку розстелила ти скатертину, спорядила вечерю, запросивши до неї усіх, хто про сіно на зиму дбав. «Спасибі!» усім сказала і кожному власноручно чарку піднесла. Добре слово твоє, щира дяка багато важили саме тієї хвилини.

Біля контори тепер щодня майорить на щоглі червоний вимпел, а на червоній дошці поруч щодня крейдою каліграфічно виписано, на честь якої доярки

піднято прапорець, хто з жінок надоїв молока найбільше.

І жодна людина ще ніколи не поминула той напис байдуже. І село щодня знає, хто краще робить, хто гірше. Люди, їхня праця на видноті.

Спогадують в селі свято, коли ферма виборола звання колективу комуністичної праці. І свято врожаю в клубі, вінки пшениці, що їх надягали через плече комбайнерам, бригадиру, хороший концерт.

Хліб — таки найперша наша турбота. І неймовірно багато сил докладено до того, щоб хліба, у найзагальнішому розумінні, було досить. Але не хлібом єдиним живе людина...

Видно, такі думки були дуже на порі, і не її одну турбували, бо і виразнішими, і чіткішими почула їх у Звітній доповіді, коли виступав Генеральний Секретар ЦК. І від того немов певності і сміливості додалося, і спокійніше думала про своє слово до делегатів з'їзду.

Після вечірнього засідання прийшла до себе в номер. Ще постояла коло вікна, вертаючись думкою до денних вражень. І ще міркувала, йти чи не йти на виставу, як враз пшигнуло гострим болем десь там коло поперека.

Хотіла себе вговорити, що то здалося, що, може, незручно оберпулася, що ось-ось минеться. А біль, добре їй знайомий біль, наростаючий, неблаганний, розпросторювався, брав у свої тугі лабета.

Випила ліків, мінеральної води. Мусила лягти. А тоді — і на допомогу покликати.

Хотіли одразу в лікарню забрати. Ублагала почекати до ранку. Придрімувала на якісь хвилини, коли трохи відпускало. А вранці, коли вже й сама збагнула, що так просто не одбудеться, попросила літаком доправити її в Київ.

Гірко, дуже гірко було, що педуга заскочила її

саме в такий час. Ледь прокидалася, зразу тягнулась до навушників — що там було в Палаці з'їздів учора?

Пильно стежила за всіма трансляціями, за передачами, коли виступали делегати, за щоденником з'їзду. І трохи одлягало від серця, коли свої турботи і роздуми пізнавала, віднаходила в слові інших.

От і ленинградський робітник промовляє про те, про що і вона роздумувала: кадровим робітникам треба не лише про славні традиції молоді розповідати, а й виховувати у молодих почуття відповідальності за свою роботу. Щоб кожна деталь, кожен виріб був відмінної якості — адже на сировину затрачено кошти і працю, затрачено працю і на сам верстат — то ж не можна марнувати на брак матеріальні цінності, розбазарювати робочий час. Працювати треба на совість, а не так, аби день до вечора, аби якось-то з рук збути.

Честь трудової людини, гордість за своє звання робітниче — ось що треба високо піднести.

Нестерпляче підводилась на ліжку, коли бібліотекарка свіжі газети приносила. Звичним рухом надягала окуляри і надовго поринала в читання.

В рішеннях про п'ятирічний план за кожним рядком бачила і всю республіку, і країну — не як щось далеке, не як географічне поняття, а як реальне і зримо, сотні людських доль і життів, і долі цілих міст і сіл, до котрих була причетна, котрим допомагала усі двадцять чотири роки депутатської своєї праці і сімнадцять років як член Центрального Комітету Компартії України.

В рядках рішення про інтенсифікацію тваринництва, про ширше впровадження передових методів праці, механізацію ферм, здешевлення молока, м'яса — і її, Марії Савченко, праця незримо вписана.

Довго не випускали Харитонівну з лікарні. У травні лише до роботи вернула знов.

А на початку червня ми зустрілися з нею. Спекотного полудня встала я на токарівській зупинці. Ще в автобусі мені докладно розказали, якою вулицею йти, де повертати. Всі прикмети двору і хати оповіли. І однак я їх поминула. Бо психологічно була настроєна, що та оселя хоч якось буде вирізнятися серед інших — буде чи вища, чи добротніша, як те не раз мені траплялося бачити. А будиночок Харитонівни — як усі на цій вулиці. І єдине, чим примітний (але то я зауважила вже пізніше) — квітниками. Забрела я аж в дитячий садок, і вже звідти мене одпроварили до хати Савченко. Відчинила хвіртку: серед двору над пранням схилилася жінка. Висока, ставица, світловолоса. Навіть молодша, ніж на портретах, які я бачила останнім часом. Ані тіні помпезності, котру чомусь надають фотографії її обличчю. Проста, добра і трохи втомлена зараз.

Відчуваю, що мій приїзд невчасний. Кажу, що ввітаю іншим разом, тільки попередньо домовимось, коли зручніше.

— Е ні,— заперечує господиня,— такий світ їхали, то вже щось трохи зробимо і тепер.

Тільки просять вибачити, що у себе прийняти не може, бо син з невісткою приїдять таки ж увечері, і Лариса з Тетянкою вже тут, і Луківну, родичку, тільки сьогодні з лікарні після операції привезла. Вибачилась, хутенько пішла з двору, а за якихось хвилин десять уже й вернулася, запрошуючи йти до тієї хати, де домовила нічліг для мене.

Тоді й словом не прохопилася, що сама вона нещодавно з лікарні, що почувається ще не на силі. Про те я дізналася перегодом.

— Харитонівна — велика трудівниця,— сказав про неї голова колгоспу.— Більше б у нас таких людей було. І людина вона хороша — не про себе, про всіх дбає. Відкрита душа. І проста. Будь-коли, в будь-яку

пору дня ідуть до неї за допомогою, за порадою. Та що вам розказувати — ви самі і бачили, і чули. Переймали ж її і тоді, як ви з нею йшли.— Помовчав хвилину.— І трудівниця совісна. І як з матері, дружини, бабусі з неї кожна жінка може приклад брати. Побільше б таких людей — життя наше світліше і краще стало.

Секретар партійної організації колгоспу Олександр Явтухович Гладкий майже слово в слово повторив те, що сказав і голова. І додав:

— А ви не тільки у керівництва, ви й у людей поспитайте. Бо нам неначе й по штату належиться говорити про таку жінку одне гарне...

В ті дні, коли я бувала з Харитонівною, зауважувала, наскільки тонке у неї вроджене відчуття такту, вміння настроюватись на одну хвилю із співрозмовником.

На фермі тихенько переходить од доярки до доярки, півголосом там, там слово скаже, що не завжди його зі сторони й почуєш. Може, якесь зауваження робила, то не хотіла завдавати прикрості при чужій людині. Бо на її мову жінки чи кивали, чи починали щось пояснювати, доводити.

З бригадиром, ветфельдшером — розмова в тоні поради. З дітьми, піонерами, котрі приїздять в гості, — як навчителька, але без менторства, набридливої дидактики. А одного дня приїхала в Токарі на зустріч з героїнею уся лебединська районна міліція. І до них, охоронців громадського порядку, знайшла слово Савченко. Спершу оповідала про своє життя, працю, про зустрічі за кордоном, а тоді, як людина державна з державними людьми, повела бесіду про боротьбу з різними пережитками.

Як депутат, як мати, вона схвильована тим, що серед підлітків, молоді є дівчата і хлопці, котрі і випивають, і лаються, і бійки затівають. Строгішою, вимогливішою має бути радянська міліція, не дивитися

крізь пальці на дрібні порушення. Бо, попускаючи в дрібному, ми немов сиріяємо закоренінню поганих начал в свідомості.

І для жарту, і усмішки знає місце. Просить міліцію добре стежити в Лебедині за її сином — в залі враз насторожуються, а Харитонівна пояснює: він, Микола, молодий водій, то щоб добре перевірили, чи правила знає, чи вправно їздить, чи може бути спокійним її материнське серце.

Думала я собі, що це теж — великий талант: залишитися простою і людяною на таких верховинах слави. Скільком людям від високості паморочилась голова, золотий блиск застував очі, і герої чи героїня втрачали десь відчуття реальності, власна особа, власний подвиг ставали для них центром усього світу і життя. І починалися образи за недостатню увагу і шанобу, за те, що туди не покликали, там не згадали, наростало відчуження між таким героєм і людьми.

Десь було гарно сказано, що орли не бояться високості, не бояться дивитися прямо сонцю у вічі, що звідти, з підхмарних верховин, їм ширші обрії відкриваються.

У своєму високому злеті ця людина не втратила відчуття землі. Землі — та не приземленості.

Добра слава про неї далеко йде по республіці. І приїздить, і приходять до неї не тільки ті, хто обирав її депутатом, — з інших областей, міст і сіл їдуть, бо знають, що Харитонівна завжди по справедливості розсудить, і якщо вже взялась допомогти, то неодмінно діло буде.

Що не рік — то п'ятсот чи й більше таких прохань виконує, розглядає скарг. Стриваючись з нею, люди вочевидь пересвідчуються, яка ж вона, народня влада. Для них ця жінка, комуністка, стає її уособленням.

Між поколінням Савченко і моїм поколінням — більше як два десятиліття. Півстоліття — між нею

і тими, хто нині входить в самостійне життя. Як золоте зерно для наступних і наступних щедрих засівів мусимо взяти уроки її життя — любити свою землю над усе в світі; любити працю так, щоб без неї не мислити свого існування: любити свій народ — не абстрактне поняття, любити людей працюючих, чесних — і робити добро для них. У великому навіть жертвуючи пайдорожчим, дітьми, коли настає година випробувань. І в малому, в повсякденні, коли для людини радість — твоє добре слово, твоє «спасибі!», твоя допомога в життєвських турботах.

Наскільки б справді світліше ми жили, якби уважнішими були до людей навколо себе — як ця жінка!

За своє токарівське літо я дуже звикла, що героїню називають просто по батькові — Харитонівна. Хоч їх у селі двоє, — Параска Савченко теж і живе, і працює тут, — але всі знають, що Харитонівна — то Марія. Так і звертаються до неї скрізь.

І тільки тепер, пишучи про героїню, я подумала, що так називають людей справді добрих, справді симпатичних кожному особисто. В цьому — данина особливості і поваги, і щирої приязні.

Поміркуйте самі, чи ми багатьох своїх знайомих так називаємо? Ні! Лише тих, котрі, як ми говоримо, — золотим талантом людяності багаті.

Обкружлявши довкола скверу і ще середньовічних торговельних рядів Лебедина, поминувши дерев'яну церковцю Петра Першого на околиці, наш автобус гładенько покотився по Михайлівському шляху.

На високій кручі, видна здалеку навіть вдень, світить не згасає вічна зірка на могилі Невідомого солдата.

Помінаємо Штепівку. На розв'язку дороги, на постаменті з дикого каменю танк — одна з тих бойових машин, що визволяли Сумщину. Тепер і він, бронь-

ваний, виглядає мирно, і немов стоїть на чатах оцих густезних пшениць, оцих рожевих, теплих медових гречок, оцих мирних колгоспних стад на вечірніх луках.

М'яко перегойдується на ресорах автобус; перегойдується, перехлюпується, як хвиля в озері, і неквапна дорожня розмова.

І враз чоловік, зауваживши чорну райкомівську «Волгу», яка обігнала нас і повернула на Суми, кидає слова, котрі враз уривають балачку, і весь автобус дивиться услід машині:

— Поїхала Харитонівна...

*с. Токарі-Бережки на Сумщині — Київ.
Червень — серпень, 1971*

ЗМІСТ

Ранок	4
Чотирнадцяте вересня	11
Золоті руки	22
Мама Ганна	37
Заповіт діда Костя	44
Наука	47
Дороги до людей	58
«Я так її люблю, мою Україну...»	68
Таки весь світ	71
Сходишки вгору	73
Харитонівна	78

НАТАЛЬЯ ЕМЕЛЬЯНОВНА КАЩУК
ЩЕДРОСТЬ
Очерк
(На українском языкє)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор Г. П. Карпенко
Художник В. В. Руденко

Художній редактор С. П. Савицький
Технічний редактор В. С. Куйбіда
Коректор О. Т. Супруненко

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
«Жовтень» Комітету по пресі при Раді Мініст-
рів УРСР, Київ, вул. Артема, 23-а.

БФ 25447. Здано на виробництво 12/X 1971 р.
Підписано до друку 19/XI 1971 р. Папір № 1.
Формат 70×90¹/₂. Фізичн. друк. арк. 3,0. Умовн.
друк. арк. 3,51. Обліково-видавн. арк. 4,582.
Ціна 38 коп. Замовл. 357. Тираж 30 000.

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНПРО»

Виходять з друку

КНИЖКИ СЕРІЇ «НАШ СУЧАСНИК»

Інгульський П. ПОЛІТТЯ.

Нарис.

Чверть віку головує в колгоспі імені Карла Маркса — одному з найбагатших на Львівщині — талановитий організатор, досвідчений і дбайливий господар Михайло Михайлович Баранов.

Під час Великої Вітчизняної війни у двадцять два роки він був начальником штабу партизанського загону, у двадцять шість — обраний головою колгоспу, а в п'ятдесят — захистив докторську дисертацію. Теоретичні висновки вченого базуються на великому досвіді його роботи. Доктор економічних наук М. М. Баранов — ініціатор впровадження нової системи оплати праці в колгоспах.

Автор знайомить з перспективами розвитку колгоспу імені Карла Маркса, з подальшим технічним переозброєнням сільгоспартілі, з натхненною працею колгоспників, спрямованою на здійснення історичних накреслень XXIV з'їзду КПРС.